

Levensverhalen voor het voetlicht

BMP

Verslag van de eerste fase van het project
Levensloop Oudere Vluchtelingen

Levensverhalen voor het voetlicht

Verslag van de eerste fase van het project Levensloop Oudere Vluchtelingen

© Stichting Bevordering Maatschappelijke Participatie
Sarphatikade 13
1017 WV Amsterdam

Tel: 020-4282728
Fax: 020-4282928
e-mail: bmpadam@xs4all.nl

Oktober 2003

Verslag: Saskia Moerbeek
Eindredactie: Wim Budding

Aquarel omslag: Jovo Mraovic

Bijbehorende Cd-rom:
Floris Koot i.s.m. Open studio

Het project LOV wordt gefinancierd door: het Europees Vluchtelingen Fonds (EVF), het VSB fonds, de stichting Doen, het SkaN fonds, de stichting Sluyterman van Loo en het Ouderenhulpfonds

Voorwoord

Aan het vertellen over wie je bent, waar je vandaan komt en wat je toekomstverwachtingen zijn, zitten meerdere kanten.

Vertellen wat jij belangrijk vindt gaat niet alleen over die ene boodschap, maar ook over de betekenis die jij als boodschapper hebt.

En ook,

Of je jouw verhaal kunt kennen en hoe er over wordt beslist.

Wat altijd blijft is echter:

Wie ben jij?

Waar kom je vandaan?

Wat is je toekomst?

Dit eerste verslag van het project Levensloop Oudere Vluchtelingen onderzoekt hoe levensverhalen voor het voetlicht gebracht kunnen worden en nodigt mensen uit om hieraan bij te dragen.

Velen doen dit al.

W.A. Budding

Directeur stichting BMP

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
2. Achtergronden van eenzaamheid bij oudere vluchtelingen	15
2.1 Algemene criteria	15
2.2 Specifieke kenmerken	16
2.3 Individuele gedragskenmerken	18
3. Levensverhalen en hun betekenis	19
3.1 De invloed van de context	20
3.2 Het effect van het vertellen	23
3.3 De betekenis van het materiaal	25
3.4 Conclusies over het belang van het vertellen	32
4. Remiscentie en expressie	35
4.1 Achtergronden begrippen	35
4.2 Verslag van de proefweekenden	38
4.3 Conclusies remiscentie en expressietechnieken	55
5. Algemene conclusies en aandachtspunten	59
Bijlagen	
1. Leden stuurgroep en docenten/begeleiders	63
2. Overzicht contacten met instellingen en organisaties	64
3. Interviewvragen oudere vluchtelingen	65
4. Literatuur	67
5. Overzicht activiteiten LOV fase 1	70
6 Cd-rom met illustraties uit de drie proefweekenden	

Inleiding

Mijn vreemde liefde

Vraag mij niet, nooit over mijn liefde,
Vraag niet meer over mijn leven,
Omdat ik geen stuk van mijn land meer heb.

Vraag niet meer over mijn hart en mijn gevoel,
Mijn vreemde liefde,
Omdat...

Bovenstaand gedicht is geschreven door Leyli Golsar (60). Zij maakte het tijdens het verhalenweekend voor oudere vluchtelingen dat in mei 2003 plaatsvond in het kader van het project Levensloop Oudere Vluchtelingen (LOV).

Aanleiding project LOV

De stichting Bevordering Maatschappelijke Participatie (BMP) heeft in de periode 2001-2002 een activerende verkenning naar de

positie van oudere vluchtelingen uitgevoerd.¹ Uit deze verkenning komt naar voren dat veel vluchtelingen op latere leeftijd het risico lopen in een maatschappelijk isolement te geraken, terwijl ze zelf wel de behoefte hebben om deel te nemen aan de Nederlandse samenleving.

---

¹ De Activerende Verkenning naar de Positie van Oudere Vluchtelingen (AVOV) heeft tot diverse publicaties geleid: Stichting BMP, april 2002 en september 2002

Uit de verkenning blijkt ook dat Nederlandse organisaties en instellingen nauwelijks contacten met oudere vluchtelingen hebben.

Deze bevindingen vormden voor ons aanleiding om een project te starten dat zich richt op het ontwikkelen van een (nieuwe) aanpak om de eenzaamheid van oudere vluchtelingen te doorbreken: het project Levensloop Oudere Vluchtelingen (LOV).

Doel

Doel van project LOV is om door middel van een gestructureerde aanpak de levensloop van oudere vluchtelingen in kaart te brengen, om op basis van die gegevens een overdraagbare methode en een programma te ontwikkelen voor verdere empowerment van deze groep. Methode en programma zijn gericht op:

- Het doorbreken van het isolement;
- Het creëren van mogelijkheden voor (individuele) expressie, sociale activiteiten en deelname aan de samenleving.

Een tweede doelstelling ligt in het activeren van Nederlandse organisaties en instellingen om met de te ontwikkelen methode en het te ontwikkelen programma aan de slag te gaan.

Achterliggend motief om dit project te ontwikkelen is de constatering dat bestaande programma's voor het

doorbreken van de eenzaamheid van ouderen zich niet op oudere vluchtelingen richten. Bovendien worden vluchtelingen over het algemeen benaderd vanuit een hulpverleningsperspectief. De stichting BMP is er van overtuigd dat mensen hun eigen isolement pas kunnen doorbreken als ze het gevoel hebben dat hun ervaringen en inzichten ertoe doen en anderen in hen geïnteresseerd zijn. Daarom willen we oudere vluchtelingen niet als slachtoffers benaderen, maar hen juist aanspreken op hun talenten, vaardigheden en levenservaring. Mede hierom spelen in het project begrippen als levensloop en creativiteit een belangrijke rol.

Project in twee fases

Het project LOV bestaat uit twee fases. De eerste fase heeft in de periode oktober 2002 tot september 2003 plaatsgevonden. Deze fase heeft het karakter van een zoektocht. In die zoektocht is door middel van diverse activiteiten gezocht naar:

1. de levensverhalen van oudere vluchtelingen en de betekenis die deze verhalen hebben;
2. de behoeften van oudere vluchtelingen op het gebied van expressie;
3. de mogelijkheden die bestaande herinnerings- en expressietechnieken oudere vluchtelingen bieden om hun levensverhaal op creatieve en aansprekende wijze met anderen te delen.

De tweede fase van het project LOV is op 1 september 2003 van start gegaan en duurt tot 1 september 2004. In deze fase vinden er twee experimenten plaats waarin oudere vluchtelingen zelf aan de slag gaan met expressievormen als drama, video, zang en dans. De programma's voor deze twee praktijkexperimenten worden ontwikkeld op basis van de uitkomsten van de zoektocht van fase 1.

De zoektocht en de praktijkexperimenten vormen samen de basis voor een te ontwikkelen empowermentprogramma en een daarbij behorende methode. Methode en programma worden zo ingericht dat ze eenvoudig door organisaties van en voor vluchtelingen te gebruiken zijn.

In het project LOV spelen jongeren een belangrijke rol. Deze keuze is gemaakt omdat we van mening zijn dat jongere vluchtelingen een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het scheppen van de nodige ruimte voor de verhalen van de ouderen. Bovendien willen ouderen zelf graag dat de jongeren meer te weten komen over de achtergronden van hun familie en hun land.

Belangrijke begrippen

Creativiteit

In het project LOV is een aantal begrippen belangrijk. In de eerste plaats is dat het

begrip creativiteit. In de opvatting van de stichting BMP is creativiteit een belangrijke voorwaarde voor individuele ontplooiing en ontwikkeling. In deze opvatting beperkt creativiteit zich dus niet tot kunstzinnige vorming, maar is het een integraal deel van het leven. In het project LOV wordt op verschillende niveaus met het begrip creativiteit gewerkt. Het programma van het project bijvoorbeeld ligt voor een deel vast, maar laat ook veel ruimte voor nieuwe en onverwachte impulsen.

Binnen de deelprogramma's ligt veel nadruk op het gebruik van expressietechnieken als muziek, drama, dichten en dergelijke. Met behulp van deze technieken worden oudere vluchtelingen uitgedaagd om op een nieuwe manier uitdrukking te geven aan hun bestaan.

Proces en product

De nadruk op creativiteit brengt met zich mee dat er in de uitvoering van het project aandacht is voor zowel het creatieve proces als voor de producten die uit de creatieve benadering voortvloeien.

Met proces wordt in de eerste plaats bedoeld op het individuele proces van ontdekken en maken dat de deelnemers ervaren bij het werken met verschillende expressievormen. Daarnaast wordt bedoeld op de procesmatige aanpak van het project als geheel. Dit houdt in dat het welbevinden en de voortgang van individuen en groepen

belangrijker wordt gevonden dan het werken volgens een vast omschreven methode en vastomlijnde programma's.

De aandacht voor producten is ingegeven door de ervaring dat mensen graag concrete resultaten zien van hun werk. Een zelf gemaakt gedicht of een filmpje sterkt mensen in het gevoel dat ze iets in hun mars hebben, dat ze iets hebben om trots op te zijn. Bovendien kunnen producten makkelijk aan andere mensen getoond worden. In het eerste jaar van het project LOV zijn diverse producten gemaakt, zoals tekeningen, filmpjes, gedichten, liedjes etc. Voorbeelden hiervan zijn in dit verslag en op de begeleidende Cd-rom terug te vinden.

Levensloop

Een ander belangrijk begrip in het project LOV is het begrip levensloop. De levensloop van een mens omvat in feite alles wat er in zijn leven is voorgevallen. Vaak worden daarbij een aantal ontwikkelingsfases onderscheiden zoals kindertijd, jeugd, jong volwassenheid, ouderdom etc.

De stichting BMP heeft gekozen voor de invalshoek levensloop omdat zij van mening is dat er in de huidige benadering van vluchtelingen een te eenzijdige nadruk op hun vluchtgeschiedenis wordt gelegd. Hierdoor lijkt het alsof het verleden van oudere vluchtelingen beperkt is tot die gebeurtenis. In het denken en voelen van de vluchtelingen zelf spelen de ervaringen

en de herinneringen uit hun kindertijd en hun jeugd echter net zo'n belangrijke rol als bij Nederlandse ouderen. In de visie van de stichting BMP draagt het vertellen van levensverhalen bij aan de reflectie van oudere vluchtelingen op hun eigen leven en stelt het hen in staat om beter om te gaan met de vraagstukken van het ouder worden. Bovendien is het vertellen van levensverhalen belangrijk voor het proces van identiteitsbeleving in een cultureel en sociaal andere omgeving.

Behalve psychologische effecten heeft het vertellen van levensverhalen ook sociale effecten. Doordat het vertellen altijd plaatsvindt in interactie met anderen, verhouden mensen zich op een nieuwe manier tot de buitenwereld en ontwikkelen ze nieuwe sociale relaties. Ook verschaffen de levensverhalen van oudere vluchtelingen inzicht in hun geschiedenis en de manier waarop zij het leven in een multiculturele samenleving ervaren.

Werkwijze

In fase 1 van het project LOV hebben verschillende activiteiten plaatsgevonden.

Vorbereidingsfase

Het project is gestart met een korte voorbereidingsfase. In die periode zijn er 35 gesprekken gevoerd met sleutelfiguren uit de verschillende vluchtelingen-

gemeenschappen en met organisaties en instellingen op het gebied van dienstverlening, ondersteuning, kunst en expressie. (zie bijlagen 1 en 2). Doel van deze gesprekken was om tot een eerste beeld te komen van de behoeften van oudere vluchtelingen op het gebied van expressie en om de ervaringen van andere instellingen en organisaties met expressieprogramma's voor ouderen en vluchtelingen te inventariseren. Verder is er in deze periode een stuurgroep voor het project gevormd (zie bijlage 1). Functie van deze stuurgroep is het geven van inhoudelijke en programmatische adviezen in verband met de voortgang van het project. Bovendien speelt de stuurgroep een rol bij de beoordeling van de resultaten.

Interviews en proefweekenden

Aansluitend op de voorbereidende gesprekken hebben er individuele interviews met zowel oudere (24) als jongere (22) vluchtelingen plaatsgevonden. Deze interviews waren bedoeld om, vanuit twee verschillende perspectieven, belangrijke momenten uit de levensloop van oudere vluchtelingen te verzamelen. Daarbij stond het verzamelen van materiaal voor eventuele toneelstukken, hoorspelen en dergelijke centraal. De keuze om ook jongeren te interviewen werd ingegeven door de gedachte dat jongeren soms een heel ander antwoord hebben op de vraag welke gebeurtenissen in het leven van hun

ouders belangrijk zijn geweest, dan de ouders zelf.

Naast individuele interviews zijn er ook drie proefweekenden georganiseerd. Het eerste proefweekend, een *videoweekend* voor jongere vluchtelingen, vond plaats in april 2003. Dit weekend was bedoeld om te inventariseren welke beelden jongeren hebben van de eerste generatie vluchtelingen. Er namen 12 jongeren van Afghaanse, Somalische en Iraanse afkomst aan deel.

De andere twee weekenden waren voor oudere vluchtelingen. Ze kregen de titel *verhalenweekend* mee. Het eerste weekend was bestemd voor ouderen uit allerlei verschillende etnische groepen. Hier namen 18 deelnemers uit 7 etnische groepen aan deel. De gemiddelde leeftijd van deze groep lag op 54 jaar. Het tweede verhalenweekend was alleen voor oudere Vietnamezen. Dit weekend kende 17 deelnemers, met een gemiddelde leeftijd van 62 jaar. Voor deze opzet is gekozen om het werken met een etnisch gemengde groep, waarin de voertaal Nederlands is, en het werken met een mono/culturele groep, waar de voertaal Vietnamees is, met elkaar te kunnen vergelijken. Tijdens de verhalenweekenden werd gekeken welke belangrijke momenten uit hun leven de deelnemers aan elkaar wilden vertellen. En welke expressievormen geschikt zijn om deze verhalen uit

te drukken. De interviews en de proefweekenden vormen tezamen de inhoudelijke basis van dit verslag.

Niet veel voorbeelden

De gesprekken met sleutelfiguren uit de diverse vluchtelingengemeenschappen geven aan dat er onder oudere vluchtelingen een grote behoefte is aan programma's die hen aanspreken op hun levenservaring en talenten. Uit de gesprekken met de instellingen en organisaties blijkt dat er tot op heden echter geen ervaringen zijn met dit soort programma's. Wel wordt er door bijvoorbeeld het Centrum 45 gebruik gemaakt van bepaalde expressievormen in het kader van de groepstherapieën die zij aanbieden aan oudere vluchtelingen met oorlogstrauma's. Ook zijn er organisaties zoals de stichting Pharos en de stichting Vrolijk die expressieprogramma's met en voor jonge vluchtelingen hebben ontwikkeld. Een aantal instellingen heeft ervaring met expressieprogramma's voor andere groepen ouderen. Zo zijn we een aantal projecten tegengekomen die zich richten op de (levens)verhalen van oudere migranten. Sommige van deze projecten maken gebruik van zogenaamde reminiscentiemethodieken. Verderop in dit verslag komt de bruikbaarheid van deze methodieken aan de orde.

Enkele organisaties die in de voorbereidingsfase benaderd zijn hebben geholpen bij het werven van docenten voor de proefweekenden. De school der Poëzie, het Amsterdamse Kunstweb en het Centrum voor Vietnamese Senioren (CVS) waren bijvoorbeeld direct bereid om hun netwerken hiertoe ter beschikking te stellen. Verschillende sleutelfiguren en de leden van de stuurgroep van het project hebben zich actief ingezet bij het werven van deelnemers voor de weekenden en de interviews. Mede door hun inzet was het aantal aanmeldingen groter dan het aantal beschikbare plaatsen.

Opzet verslag

In deze notitie wordt verslag gedaan van de wijze waarop fase 1 van het project LOV is uitgevoerd en van de bevindingen waartoe dit heeft geleid. Centraal daarbij staan de levensverhalen van oudere vluchtelingen en de mogelijkheden die reminiscentie- en expressietechnieken bieden om die levensverhalen in beeld te brengen.

Hoofdstuk 2 geeft, bij wijze van introductie, een algemene schets van de achtergronden van oudere vluchtelingen en de factoren die hun isolement veroorzaken.

Hoofdstuk 3 gaat in de op levensverhalen van oudere vluchtelingen en de betekenis van die verhalen. In dit hoofdstuk wordt, op basis van literatuur en op basis van de

ervaringen in het project ingegaan op onderwerpen als:

- de invloed van de context op de verhalen die verteld worden;
- de effecten van het vertellen op degene die vertelt;
- de betekenis van het materiaal.

In de conclusies bij dit hoofdstuk komt de vraag aan de orde in hoeverre de levensverhalen van oudere vluchtelingen als basis kunnen dienen voor een verder te ontwikkelen empowermentprogramma.

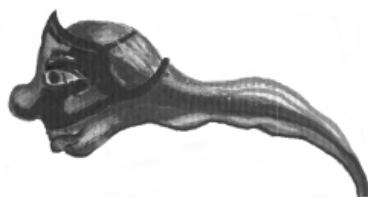
Hoofdstuk 4 geeft een beschrijving van de ervaringen met het gebruik van reminiscentie- en expressietechnieken tijdens de drie proefweekenden. Eerst wordt een aantal programmatische overwegingen geschetst, daarna wordt ingegaan op het feitelijk verloop van de verschillende programmaonderdelen. Het hoofdstuk besluit met een aantal conclusies over de samenstelling van de groepen, de

bruikbaarheid van bepaalde technieken en de noodzakelijke vaardigheden van docenten.

In hoofdstuk 5 worden enkele algemene conclusies getrokken en wordt een aantal aandachtspunten voor de praktijkexperimenten in fase 2 aangereikt.

Bij het verslag is als illustratie een Cd-rom gevoegd. Deze Cd geeft een impressie van de sfeer en manier van werken tijdens de drie proefweekenden.

Verder is het verloop van het project LOV geobserveerd door het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES) van de Universiteit van Amsterdam. Het observatierapport over fase 1 is te bestellen bij de stichting BMP en bij het secretariaat van het IMES.

2. Achtergronden van eenzaamheid bij oudere vluchtelingen

Wie stilstaat bij de positie van vluchtelingen denkt al snel aan asielzoekers en toelatingsprocedures. Slechts weinigen realiseren zich dat er in Nederland sprake is van een groeiende groep oudere vluchtelingen die met geheel eigen vraagstukken wordt geconfronteerd. Een van die vraagstukken is hoe om te gaan met eenzaamheid en sociaal isolement.

In Nederland zijn er op dit moment naar schatting zo'n 22.000 oudere vluchtelingen. Zij komen uit landen als: Irak, Iran, Afghanistan, Eritrea, Ethiopië, Vietnam, Bosnië en Chili. De meesten van hen zijn op relatief jonge leeftijd naar Nederland gevlucht en merken nu, dikwijls tot hun eigen verbazing, dat ze hier oud worden. Sommigen hebben op latere leeftijd moeten vluchten en ontdekken hier hoe moeilijk het is een nieuw bestaan op te bouwen als je al zo'n lange persoonlijke geschiedenis hebt. De verwachting is dat het aantal oudere vluchtelingen, ondanks de beperktere toelating van nieuwe asielzoekers, de komende jaren zal toenemen. Dit hangt vooral samen met de vergrijzing van deze groep.

Algemene criteria

Op basis van onderzoeken naar de leefsituatie van ouderen in Nederland is de laatste jaren een aantal criteria ontwikkeld om vast te stellen welke groepen ouderen het meeste risico op eenzaamheid lopen.

Deze criteria zijn

- huidige leefvorm
- partnergeschiedenis
- de aard en de omvang van het sociale netwerk
- gezondheid.²

Van deze criteria blijkt de partnergeschiedenis het meest belangrijk te zijn. Ouderen zonder partner kampen het meest met gevoelens van eenzaamheid.³

Naast de partnergeschiedenis zijn ook de omvang van het sociale netwerk en de gezondheid van mensen van grote invloed op de vraag of zij zich eenzaam voelen of niet.

Hoewel oudere vluchtelingen geen deel uitmaken van de algemene onderzoeken naar de leefsituatie van ouderen, kan er op basis van deze criteria vermoed worden dat oudere vluchtelingen naar verhouding een

---

² Zie o.a. N. Stevens, Vink, 2000.

³ Knipscheer e.a., 1995

groter risico lopen om eenzaam te worden. Zij hebben relatief vaak hun partner verloren of zijn, mede als gevolg van hun vluchtgeschiedenis, gescheiden. Zij leven in een volstrekt andere leefvorm dan zij van huis uit gewend zijn met veel minder familieleden om zich heen en bovendien kampen ze in veel gevallen met een slechte gezondheid.

Specifieke kenmerken

Deze veronderstellingen worden bevestigd door de uitkomsten van de eerder door de stichting BMP uitgevoerde kwalitatieve verkenning. Uit deze verkenning komt een serie specifieke sociale en psychische factoren naar voren, die er tezamen toe leiden dat oudere vluchtelingen vaak eenzaam zijn.

De vluchtgeschiedenis

Vluchtelingen verlaten hun land meestal vanwege (politiek) geweld. Dat Nederland hun land van bestemming wordt, wordt vaak door min of meer willekeurige factoren bepaald. De eigen vluchtgeschiedenis, de fysieke gevolgen daarvan en de eventuele trauma's die hierbij zijn opgelopen zijn belangrijke factoren in de levensloop van vluchtelingen. Vaak is het erg moeilijk om over die geschiedenis met anderen te praten. Het feit dat vluchtelingen veel met repressieve systemen te maken hebben gehad (en soms nog hebben) versterkt hun neiging om niet over hun verleden en hun

identiteit met anderen te praten. Naarmate mensen ouder worden neemt de betekenis van het verleden echter toe en komen gebeurtenissen die in de jaren daarvoor zijn weggeschoven om een zo gewoon mogelijk leven te kunnen leiden, soms met hernieuwde hevigheid terug. De vluchtgeschiedenis en de psychische problemen die hier soms mee samenhangen, maken het voor oudere vluchtelingen vaak erg moeilijk om zelf initiatieven te nemen tot het leggen van sociale contacten.

De omvang en de spreiding van de vluchtelingengemeenschappen

De meeste vluchtelingengemeenschappen zijn relatief klein. De grootste groep vluchtelingen (die uit Irak) bestaat uit ongeveer 35.000 mensen. Door de geringe omvang van de eigen gemeenschappen zijn de mogelijkheden tot het onderhouden van uitgebreide sociale netwerken in eigen kring, zoals oudere Turken en Marokkanen dat doen, beperkt. Daarbij komt dat het beleid van de Nederlandse overheid bij het huisvesten van asielzoekers ertoe heeft geleid dat vluchtelingen nogal verspreid over Nederland wonen, al ontstaan er in de grote steden toch wel enige concentraties. Doordat de leden van een familie vaak in verschillende westerse landen terecht komen, zijn ook de mogelijkheden tot het onderhouden van intensieve familiebanden dikwijls gering.

Beroeps- en of sociale praktijk

Het is voor vluchtelingen, hoewel ze vaak hoog opgeleid zijn, erg moeilijk om in Nederland aan werk te komen. Er zijn maar weinig oudere vluchtelingen die via hun werk een eigen sociaal netwerk kunnen ontwikkelen. Voor mensen die op latere leeftijd zijn gevlucht, geldt dat zij helemaal geen enkele sociale en/of beroepspraktijk hebben kunnen opbouwen in Nederland. Zij zijn op hun oude dag overgeplant van het ene land naar het andere, zonder enig referentiekader (vaak betreft het mensen van het platteland die hun hele leven in hetzelfde dorp hebben gewoond). Zij hebben hierdoor nauwelijks contacten met Nederlanders.

Verlangen naar het land van herkomst

Voor de meeste mensen die naar een ander land trekken, geldt dat het verlangen naar het land van herkomst altijd aanwezig blijft, ook als ze op relatief jonge leeftijd hun land hebben verlaten. Voor vluchtelingen weegt dit verlangen extra zwaar, omdat hun vertrek niet is gebaseerd op eigen overwegingen en keuzes. De meeste vluchtelingen leven met het idee dat ze in Nederland een tijdelijk onderkomen hebben en dat ze, zodra het politieke tij in hun land van herkomst keert, terug zullen gaan. Dit heeft tot gevolg dat ze zich sterk verbonden blijven voelen met de politieke strijd en de politieke omstandigheden in hun land. Veel van hen hebben de beste jaren van hun

leven gegeven aan de politieke strijd in het land van herkomst. Zij realiseren zich soms pas na twintig jaar dat ze geen enkele aansluiting hebben met de samenleving van het land waarnaar ze gevlucht zijn.

Beheersing van het Nederlands

De meeste oudere vluchtelingen spreken geen of weinig Nederlands. Toen degenen die jong vluchtten, naar Nederland kwamen, was er nog weinig aandacht voor het leren van de Nederlandse taal (er waren nog geen inburgeringsprogramma's). Lange tijd was het zelfs verboden om, zolang er geen uitsluitel was over de procedure, activiteiten te ontplooiën die gericht waren op integratie in de Nederlandse samenleving.

Voor degene die al oud waren op het moment dat ze naar Nederland kwamen, blijkt het vaak erg lastig te zijn om alsnog een nieuwe taal te leren. Zij hebben in sommige gevallen slechts een beperkte schoolopleiding en ook het hoofd wil op latere leeftijd niet meer zo.

Cultuurverschillen

Het behoeft nauwelijks uitleg dat vluchtelingen die naar Nederland komen geconfronteerd worden met enorme cultuurverschillen. Het gaat daarbij niet alleen om eetgewoonten, arbeidsmoraal en dergelijke, maar vooral ook om sociale omgangsvormen. De sociale positie van ouderen is in de landen van herkomst

meestal vast omschreven. Daar nemen zij een gerespecteerde plaats in de samenleving in en worden zij in die zin ook door jongeren aangesproken en bejegend. In Nederland gebeurt dat niet. Hierdoor voelen zij zich als ouderen niet echt erkend en gewaardeerd.

Individuele gedragskenmerken

Naast de bovengenoemde factoren zijn ook individuele gedragskenmerken van invloed op de mate waarin mensen zich eenzaam voelen. Mensen die erg in zichzelf gekeerd zijn of die veel klagen, bouwen minder gemakkelijk blijvende contacten op dan mensen die veel lachen en zich open opstellen. Met andere woorden, bepaald sociaal gedrag kan eenzaamheid in de hand werken. Eenzaamheid op zich kan echter 'afwijkend' gedrag tot gevolg hebben. Zo zijn eenzame mensen in sociale interacties meer geneigd de aandacht op zichzelf te richten dan op anderen. Ook vertonen zij vaak de neiging om in interacties op ongepaste wijze informatie over zichzelf te

onthullen: of zij onthullen zoveel bij de eerste ontmoeting dat het anderen afschrikt, of zij zijn zo gesloten dat geen contact tot stand komt (Jones,1982).

De eerdere bevindingen van de stichting BMP bevestigen dat oudere vluchtelingen ook op het gebied van individuele gedragskenmerken in zekere mate tot de risicogroepen behoren. De ervaringen voor, tijdens en na de vlucht, leiden bij sommigen van hen tot cynisme, wantrouwen en pessimisme over de eigen toekomst. Ook ontwikkelt zich, door de ervaringen met bijvoorbeeld de Immigratie en Naturalisatie Dienst (IND) en de media, een zekere stereotypering in de manieren waarop mensen hun vluchtverhaal vertellen. Verhalen die op een stereotype manier verteld worden, wekken niet gauw de interesse van andere mensen. Het resultaat van dit alles is dat oudere vluchtelingen zich vaak erg geïsoleerd en eenzaam voelen.

3. Levensverhalen en hun betekenis

“Alleen door verhalen te vertellen weten we wie we zijn en wat we moeten doen”
Martha Nussbaum, filosofe

Levensloop en levensverhalen zijn belangrijke begrippen in het project LOV. In fase 1 is op verschillende manieren gezocht naar de levensverhalen van oudere vluchtelingen:

1. Door middel van individuele interviews met oudere en jongere vluchtelingen.
2. Door middel van groepsgesprekken in een etnisch gemengde groep en in een groep met uitsluitend oudere Vietnamezen. (Deze groepsgesprekken vormden een programmaonderdeel van de verhalenweekenden.)
3. Door middel van een groepsgesprek met jongeren (in het kader van het videoweekend) over de beelden die zij van ouderen hebben.

In dit hoofdstuk gaan we, op basis van de verzamelde verhalen en op basis van relevante literatuur, in op de betekenis die het vertellen van levensverhalen voor oudere vluchtelingen heeft. Allereerst zeggen we iets over de manier waarop de stichting BMP naar de verhalen kijkt. Vervolgens bespreken we kort de invloed van de context waarin de verteller zich bevindt en de effecten die het vertellen op zich heeft. Aan het eind van het hoofdstuk

laten we iets van de inhoud van de interviews met ouderen en jongeren zien en trekken we een aantal conclusies.

Bij het verzamelen van de levensverhalen van oudere vluchtelingen heeft de stichting BMP vooral willen kijken naar de eigen belevingswereld van de mensen. Dit betekent dat er niet direct gezocht is naar objectieve waarheden en verifieerbare feiten, maar vooral naar de interpretaties van de mensen zelf.

Door deze manier van aanpak en door ook jongere vluchtelingen te laten vertellen welke verhalen zij van hun ouders hebben gehoord, wil de stichting BMP laten zien dat er over het leven van oudere vluchtelingen niet één verhaal bestaat, maar dat er sprake is van meerdere verhalen, van boven- en ondertonen, van officiële en meer ondergrondse versies.⁴ Al deze verhalen tezamen scheppen een beeld van het leven van mensen die door omstandigheden hun levensbalans moeten opmaken op een plek die ver van hun wortels ligt.

---

⁴ Zie ook Brinkgreve (red.), 2002

De invloed van de context

Levensverhalen vertellen is een activiteit die per definitie in interactie met anderen plaatsvindt. Welke verhalen mensen kiezen om te vertellen hangt af van de context van hun gesprekspartner(s), maar ook in bredere zin, van de culturele context waarin zij zich bevinden.

Het verhaal dat een oudere vluchteling aan zijn of haar familie vertelt verschilt wezenlijk van het verhaal dat aan een officiële interviewer wordt verteld of het verhaal dat in een groep met onbekende vluchtelingen naar voren wordt gebracht. In het eerste geval zal zijn verhaal verweven zijn met de verhalen van zijn nabije familieleden. Sommige delen zullen worden weggelaten, omdat ze als vanzelfsprekend worden beschouwd. Andere delen zullen juist uitgesponnen worden, omdat de details er voor de toehoorders toe doen. In een officieel interview zal getracht worden een zo positief mogelijk beeld neer te zetten, waarin de feiten met elkaar kloppen en geen ruimte is voor misverstanden. In een groep onbekende vluchtelingen zal de verteller zich concentreren op die stukken van zijn levensverhaal die ook voor de ander herkenbaar zijn.

Verskil tussen interview en groeps gesprek

In het materiaal van het project LOV is de invloed van de context duidelijk herkenbaar. Er is bijvoorbeeld een groot verschil waar te

nemen tussen de levensverhalen die de ouderen in de individuele interviews naar voren brachten en de stukjes levensverhaal die ze in de groepsbijeenkomsten vertelden. In de individuele interviews was veel ruimte voor details, voor persoonlijke herinneringen en voor het uiten van persoonlijke opvattingen over de betekenis van het zojuist vertelde verhaal. In de groepsbijeenkomsten hadden de mensen meer de neiging om kernpunten uit hun leven te vertellen.

Iemand die je kunt vertrouwen

De individuele interviews zijn zowel door interviewers uit de eigen groep als door Nederlandse interviewers gehouden. Voor de ouderen is het meest belangrijk dat zij hun verhaal kunnen vertellen aan iemand waarvan ze het idee hebben dat die hen begrijpt. In sommige gevallen is dat een interviewer die de eigen taal spreekt en die de culturele context kent. In andere gevallen is dat juist een begripvolle Nederlandse interviewer die buiten de eigen groepsnormen staat.

Uit de ervaringen tot nu toe blijkt dat interviews die door Nederlandse interviewers worden gehouden een iets grotere impact hebben op de vertellers. Doordat zij als het ware de omringende (formele) samenleving vertegenwoordigen, hebben de geïnterviewden soms voor het

eerst het gevoel echt gehoord te worden. Dit kan tot onverwachte effecten leiden.

Zo is er het voorbeeld van een oudere Vietnamese dame die eerst met een Vietnamese interviewer had gesproken. In dat gesprek vertelde zij openhartig over haar geschiedenis en hoe ze uit Vietnam gevlucht was, maar ze vertelde niet over de emoties die het terugdenken aan Vietnam en aan alles wat ze verloren heeft, bij haar oproepen.

Dat achterliggende verhaal kwam pas aan de orde toen twee medewerkers van de stichting BMP een videoportret van haar wilden maken. Toen zij vroegen of ze wel eens met andere Vietnamezen over vroeger praatte, vertelde ze dat ze dat niet doet omdat het te veel emoties oproept. Op het moment dat de camera uit was, begon ze, bewogen te vertellen over het verlies van het bedrijf dat zij en haar man in Vietnam gehad hadden. Toen dezelfde dame later in de groepsbijeenkomst voor Vietnamezen werd uitgenodigd iets over zichzelf te vertellen, herhaalde ze bijna woordelijk de zinsneden die ze aan de Nederlandse interviewers had verteld. Het effect op de Vietnamese groep was groot. Ze doorbak de code dat je niet over verdriet en verlies praat. Het gevolg was dat ook andere deelnemers, voor het eerst sinds lang, over hun vluchtgeschiedenis en emoties gingen praten.

De interviews met jongeren laten zien dat het voor hen vaak makkelijker is om met een Nederlandse interviewer te praten. Openhartig over jezelf en je denkbeelden vertellen past binnen de Nederlandse cultuur zoals ze die via school en werk kennen. Thuis is dit dikwijls niet de gewoonte. Maar ook een empatisch ingestelde interviewer uit de eigen groep die aangeeft discreet te zijn, kan openhartige gesprekken met jongeren voeren.

“Ik vertrouw u, daarom vertel ik mijn intieme gevoelens over mijn ouders, vooral over mijn vader. U mag het niet doorvertellen aan mijn ouders. Dan slaat hij me, natuurlijk!”

Uit een interview met een Vietnamese jongen van 28 jaar.

Variatie en diepgang

De twee groepsbijeenkomsten boden elk een heel verschillende context. In het ene weekend was er sprake van een gemengde groep met mensen van zeer uiteenlopende etnische achtergronden. In het andere weekend ging het om een groep met uitsluitend Vietnamese deelnemers. In beide gevallen werd het gesprek geleid door een Nederlandse docent en was ook de Nederlandse projectleider aanwezig. Het meest opvallende verschil tussen deze twee groepen was dat de deelnemers aan het gemengde weekend veel gevarieerdere

verhalen vertelden. Naast geschiedenissen van verlies en verdriet waren er ook positieve verhalen van mensen die het gevoel hebben dat ze in Nederland op hun plek zijn en die een manier hebben gevonden om zowel het verdriet als de vreugde een plek te geven in hun gevoelsleven.

In de Vietnamese groep hadden de deelnemers veel meer de neiging om in de keuze van hun verhalen bij elkaar aan te sluiten. Toen de trend om over de eigen vluchtgeschiedenis te vertellen eenmaal gezet was, volgde vrijwel iedereen met een vergelijkbaar verhaal. In beide groepen was het voor de deelnemers een grote overwinning om over hun verdriet en verlies te vertellen. In de Vietnamese groep leidden de droevige verhalen bij een aantal mensen 's nachts echter wel tot slapeloosheid. Bij de gemengde groep was dit minder, mede omdat het avondprogramma van deze groep werd afgesloten met muziek.⁵

De invloed van docenten

De aard en de manier van werken van de docenten die de groeps gesprekken leidden, bleek van grote invloed te zijn op het verloop van de bijeenkomst. De docent in de gemengde groep was zelf wat ouder en

in haar manier van doorvragen vrij directief. Ze stelde niet iedereen dezelfde vraag. Ze liet sommige mensen juist lang aan het woord en andere weer korter. Toen er op een gegeven moment van een van de deelnemers de vraag kwam of verdrietige verhalen wel moesten, omdat ze daar eigenlijk niet tegen kon, wist de docent duidelijk te maken dat ook deze verhalen aan bod moesten komen. Een gevolg van deze standvastigheid, was dat zich aan tafel tijdens het eten een hele discussie ontspoon over de plek van verdriet in het leven. Deze discussie bleek juist voor degene die de vraag gesteld had van groot belang.

De docent die het gesprek tijdens de Vietnamese bijeenkomst leidde was veel jonger. Bovendien was zij wat zachtmoediger van aard. De verhalen die de mensen vertelden maakten zo'n diepe indruk op haar, dat ze niet goed kon en durfde ingrijpen om het gesprek een andere wending te geven. In deze groep ervoeren degenen die aan het woord waren het in zekere zin als bevrijdend om hun verhaal te vertellen. Maar voor degenen die op dat moment moesten luisteren was het erg zwaar, omdat hun eigen herinneringen zich vermengden met verdriet om de ander. Tot welke discussies de verhalen aan tafel leidden was voor de docent en de projectleider in dit geval moeilijk na te gaan, omdat ze in het Vietnamees gevoerd werden.

---

⁵ De muziekdocent, zelf van Syrische origine, kon het hele weekend aanwezig zijn. Zijn bijdrage met trommels en luit bleek zeer belangrijk voor het 'losmaken' van de deelnemers.

Het effect van het vertellen

Het vertellen van levensverhalen is niet hetzelfde als het vertellen van zomaar een willekeurig verhaal. Uit diverse onderzoeken blijkt dat het vertellen van levensverhalen verschillende effecten heeft op de verteller. Faith Gibson wijst er bijvoorbeeld op dat het delen van ons levensverhaal met anderen een manier is om een positieve indruk te maken, onszelf interessanter te maken.⁶ Zo wordt de dreiging bestreden van een negatief stigma en sociale uitsluiting die algemeen geassocieerd worden met ouder worden. Dit effect deed zich zowel bij de interviews als bij de groepsgesprekken voor.

Reconstructie van een geschiedenis

Een ander effect, dat in de Vietnamese groep misschien nog het sterkst viel waar te nemen, is dat de verhalen met elkaar als het ware leidden tot de reconstructie van een gemeenschappelijke geschiedenis. De officiële versie van de geschiedenis van hun land wijkt vaak sterk af van de door de vluchtelingen beleefde geschiedenis. Door elkaar hun levensverhalen te vertellen maken de ouderen als het ware een nieuwe gedeelde historische wereld, die ook voor jongeren belangrijk kan zijn. In het videoweekend hebben de jongeren duidelijk te kennen gegeven dat zij een grote behoefte hebben aan een dergelijk beeld

van de geschiedenis, omdat het hen helpt om te bepalen waar ze vandaan komen en wie ze zijn. Jammer genoeg was er tijdens de bijeenkomsten geen ruimte om de verhalen echt op te tekenen.

Opmaken van de levensbalans

Het vertellen van levensverhalen helpt mensen ook om hun individuele levensbalans op te maken. Dit kan gezien worden als iets dat min of meer vanzelfsprekend bij de ouderdom hoort. Voor oudere migranten en vluchtelingen is dit echter geen gemakkelijke opgave. Migratie, in welke verschijningsvorm dan ook, leidt altijd tot een breekpunt in het normale leven. In de door de stichting BMP uitgevoerde verkenning naar de positie van oudere vluchtelingen, was een van de opvallendste conclusies dat oudere vluchtelingen eigenlijk helemaal niet beseffen dat ze oud worden. Dit komt onder meer doordat ze nog altijd het gevoel hebben dat ze een nieuwe start moeten maken en bovendien omdat ze hopen ooit terug te kunnen keren naar hun eigen land. Maar het komt ook omdat ze de confrontatie met het feit dat ze ouder worden niet goed aandurven. Er zijn immers geen kaders en voorbeelden van eerdere generaties die in Nederland oud zijn geworden. Hierdoor worden oudere vluchtelingen meer nog dan andere ouderen, als het ware gedwongen om hun persoonlijk leven, geschiedenis, identiteit en

---

⁶ Gibson, 1995

plaats in de wereld te herijken. De mogelijkheid tot het herbeleven en herinterpreteren van herinneringen is daarvoor een belangrijke voorwaarde. Dit kan echter alleen als er ook de ruimte bestaat om de eigen herinneringen en verhalen met anderen te delen.

Bij de evaluatie van de weekenden gaven de deelnemers uit beide groepen aan dat ze er trots op zijn dat zij de moed hadden gehad om hun verhaal te vertellen. De deelnemers van de gemengde groep waren verbaasd dat hun verhaal bij de anderen zoveel herkenning opriep. Deze herkenning heeft hen geholpen te beseffen dat ze niet alleen voor de opgave staan om hun rol en identiteit als oudere vluchtelingen te definiëren. Verschillende deelnemers uitten de behoefte aan meer mogelijkheden om verhalen en ervaringen uit te wisselen.

Identiteitsvorming

Dat het vertellen van levensverhalen helpt bij het invullen van de eigen identiteit is geen nieuw gegeven. Halleh Ghorashi wijst er in haar proefschrift *Ways to Survive, Battles to Win*⁷ op dat een identiteit zeker geen afgerond geheel is dat als bagage meegedragen wordt, maar een veranderlijk iets, dat doorgaans ongrijpbaar is en dat in nieuwe contexten nieuwe vormen kan krijgen. Toch betekent dit niet dat identiteit

constant verandert: ondanks het feit dat identiteit een proces van 'worden' is, is er ook een zekere mate van continuïteit. De ervaringen van het verleden bepalen vaak de (on)bewuste voorkeuren van mensen in de keuzes die ze maken. "In die zin is identiteit een proces dat op het kruispunt van ervaringen van het verleden en het heden steeds nieuwe vormen krijgt."

De invloed van het vertellen en het uitwisselen van ervaringen op het eigen proces van identiteitsvorming is zowel bij de deelnemers aan de weekenden als bij degenen die hebben meegewerkt aan de individuele interviews, terug te vinden. Verschillende deelnemers vertelden na afloop dat ze zich zelf en soms ook hun partner, met heel andere ogen zijn gaan bekijken. Niet alleen omdat ze ontdekten dat ze meer in hun mars hebben dan ze van zich zelf en de ander dachten, maar ook omdat ze voor het eerst in een omgeving waren waar hun levensverhaal respect afdwong in plaats van wantrouwen en medelijden.

In een van de interviews vertelde een oudere Somalische man over de invloed die zijn vader op zijn opvoeding en keuzes in het leven heeft gehad. Door het gesprek hierover ging hij ook zijn eigen rol als vader opnieuw definiëren en benoemde hij voor zichzelf de betekenis die hij voor zijn eigen kinderen zou willen hebben.

---

⁷ Ghorashi H. New York, 2002

Reflectie en nieuwe inzichten

Bij de jongeren leidden de interviews in vrijwel alle gevallen tot reflectie op de verhouding met hun ouders en tot nieuwe inzichten over zichzelf. Het was voor sommigen de eerste keer dat ze met een buitenstaander over hun ouders praatten. Een aantal besloot naar aanleiding van het interview om onopgeloste vragen uit het verleden met hun ouders te gaan bespreken. Van de jongeren die aan het video-weekend hadden deelgenomen waren er verschillende die na afloop opmerkten dat ze opeens heel anders tegen ouderen aankeken en die zich afvroegen of ook zij niet een rol hebben in het aanspreken van de eerste generatie op hun ervaringen en geschiedenis.

De betekenis van het materiaal

De verhalen in het project LOV zijn vooral verzameld voor het ontwikkelen van een methode en een programma om het sociaal isolement van oudere vluchtelingen te doorbreken. Belangrijke vragen daarbij zijn of de verhalen beeldend genoeg zijn om anderen (bijvoorbeeld Nederlandse ouderen) aan te spreken en of er uit de verhalen voldoende thema's te destilleren zijn voor films, toneelstukken, et cetera. Beide vragen kunnen positief beantwoord worden. De individuele interviews bevatten een schat aan verhalen die een geheel

andere kijk op de geschiedenis van oudere vluchtelingen bieden dan de verhalen die regelmatig in de pers verschijnen. Interviews en gesprekken tezamen leveren tal van thema's op die in de praktijk-experimenten in fase 2 kunnen worden uitgewerkt. Voorbeelden van deze thema's zijn:

- Denken aan de kindertijd
- Hoop en liefde
- Verlies van dierbaren
- Ontheemd in twee landen
- Opvoeden in een ander land
- Heimwee en verlangen, waarnaar?
- Omgaan met verschillen
- Veiligheid en dankbaarheid

Tijdens de verhalenweekenden zijn deze thema's op verschillende manieren tot uitdrukking gebracht. Op de Cd-rom is daar een korte impressie van te zien. Hieronder geven we twee voorbeelden uit de interviews. Het eerste verhaal roept bij iedere lezer herinneringen aan zijn jeugd op. Bovendien geeft het een beeld van de normen en waarden die er in die tijd in Somalië heersten. Een dergelijk verhaal is niet alleen geschikt om aan Nederlandse ouderen te vertellen, het is ook interessant voor jongere Somaliërs, die van Somalië vaak alleen de verhalen over ontredde en oorlog kennen.

"De school was een beetje ver weg van ons huis. We liepen altijd. Zowel naar de basisschool als naar de hogere school. Soms als het regende gingen we met de taxi of de bus. De hele wijk liep samen naar school. Vanaf 6 uur. Het was zo'n half uur lopen, het kon ook wel in 20 minuten, dat hing ervan af hoe je liep. Mijn vader zei: "je moet vroeg weg gaan. Want als je te laat komt mag je niet meer naar binnen." En je kon ook niet terug naar huis komen, want dat accepteerde mijn vader niet. Hij zei, "je hoeft alleen maar te studeren, ik ben er voor de faciliteiten." Boeken en ijs. Het meest belangrijk was ijs, wat je van je zakgeld kocht. We hadden geen lunchpakketten...

Het was erg leuk om naar school te gaan. Binnen de familie was wel concurrentie. Mijn vader keek altijd wie het goed deed. Ook tussen families was er concurrentie. Wie goede punten haalde kreeg altijd cadeaus. Ik kreeg veel cadeautjes. Wij werden als voorbeeld gezien. Mijn vader vond dat iedereen een andere richting moest studeren. Ik heb zelf gekozen voor economie, mijn vader was akkoord. Na de hoge school moest je doorgaan. Mijn vader keek ook altijd wat het land nodig had. De studie was gratis. Je studeerde van de belastingen, dus moet je nuttig zijn voor je land, daarom waren de ouders heel serieus. Als je zei dat je naar het buitenland wilde, dan vonden ze dat niet goed.

Wat betreft sport, daar was ik dol op. Toen ik kleiner was waren we donderdag al blij, want de volgende dag was vrijdag en dan gingen we voetballen met een groep van de wijk. We hadden een wedstrijd tussen 2 groepen. We legden 10 of 50 cent bij elkaar. De winnaar kreeg zijn inzet verdubbeld. Elke wijk had verschillende groepen. De mensen moesten zes dagen werken en hadden één dag vrij (vrijdag). Een land dat zich wil ontwikkelen, moet hard werken. Dat hebben de ouders zo doorgegeven. Het besef was zo groot bij de ouders en de kinderen, alles wat je deed had een betekenis..."

(een oudere Somalische man, die sinds 1995 in Nederland woont)

In het volgende verhaal komt een oudere Ethiopiër aan het woord die zich nog sterk verbonden voelt met het land waar hij vandaan komt. Hij realiseert zich dat vluchtelingenouderen in Nederland tot de

allerarmste bevolkingsgroepen horen. Daarom zou hij het liefst terugkeren naar zijn land. Of dit er echt van zal komen betwijfelt hij echter. Er zijn daar eigenlijk geen voorzieningen voor ouderen.

"Mijn oom liet mij rond mijn twintigste trouwen met een meisje van 15 jaar oud. Ik was een student, dus ik hoefde zelf helemaal geen geld aan de bruiloft te besteden. In tegendeel, ik kreeg zelfs kleren, schoenen, cadeautjes. Nu zijn we 36 jaar getrouwd.

Het was niet eenvoudig om getrouwd te zijn, het gaf me sociale verantwoordelijkheid, maar aan de andere kant dwong het me om na te denken over de toekomst. Ik moest erover na gaan denken wat ik wilde worden en ik was meer volwassen dan de anderen op school of wie dan ook van mijn leeftijd.

In 1967 heb ik de hogeschool afgerond en toen ben naar de landbouwschool in West Ethiopië gegaan. Daar studeerde ik twee jaar. Nadat ik mijn studies had afgerond, werd ik onderwijzer en werd naar Eritrea gestuurd, eerst naar Keren, en na anderhalf jaar werd ik overgeplaatst naar Asmara. Al deze jaren gaf ik geen landbouw, maar algemene natuurwetenschappen, biologie, scheikunde etc.

Toen ik in Gondar was, tijdens mijn studie aan de hoge school, was ik heel actief buiten mijn studie. Ik richtte een organisatie op genaamd "De toekomstige boeren van Ethiopië", die meer dan 300 leden had. Ik was de eerste voorzitter van deze vereniging. Ik was geïnteresseerd in landbouw en in het boerenleven. Toen was dat gebied nog niet zo droog. De rivieroever stonden vol bomen en planten. Er leefde een heleboel wild, er waren overal struiken en bomen. Tien jaar later, nadat de revolutie in Ethiopië had plaatsgevonden moest ik naar Gondar als onderwijzer. In die jaren bleken de bossen te zijn verdwenen. De bevolking was sterk toegenomen, er was sprake van een klimatologische verandering, er bestond geen traditie van bomen planten. Mensen zaagden wel bomen om, maar plantten geen nieuwe.

Gondar is een plaats in Ethiopië waar de twee godsdiensten van dit land naast elkaar bestaan. De orthodox christelijken en de moslims, hierdoor ben ik gewend om andere mensen te respecteren. Wij respecteerden elkaar, maar we bewaarden wel afstand. Hoewel ik het voor mezelf niet nodig vond, volgde ik wel de gewoonten. De moslims aten geen vlees bij de Christelijke families en de Christenen aten geen vlees in de Moslim huizen, omdat hun slachtmethoden niet hetzelfde waren."

(Een Ethiopische man van circa 59 jaar)

Verhalen van jongeren

In het project LOV zijn voor het eerst ook gesprekken met jongeren gevoerd over de beelden die zij van de eerste generatie vluchtelingen hebben. Eén van de hoofdvragen in de individuele interviews was, wat de jongeren weten van de geschiedenis van hun eigen ouders. In het groepsgesprek tijdens het jongerenweekend ging het meer over de eerste generatie in zijn algemeenheid (aan dit weekend namen ook jongeren zonder ouders in Nederland deel).

Het meest opvallend aan de interviews was, dat alle geïnterviewde jongeren de gesprekken gebruikten om te vertellen over de verhouding met hun ouders. Voor sommigen was dit de eerste keer dat ze de tijd namen om terug te kijken hoe die relatie zich in de loop van de tijd ontwikkeld had. Deze gesprekken leverden een aantal onverwachte beelden op. Zo bleek er in vrijwel alle interviews sprake te zijn van een zekere spanning tussen enerzijds de liefde voor de ouders en anderzijds de kritiek op hoe zij functioneren.

Respect versus kritiek

Veel van de geïnterviewde jongeren beginnen met te vertellen hoeveel respect en liefde ze voor hun ouders hebben. Wanneer het gesprek eenmaal op gang is, komen ook de kritiekpunten. Ze geven aan dat zij die andere, meer kritische, blik op

hun ouders hebben ontwikkeld door hun verblijf in Nederland.

“Hij is mijn idool, mijn vader. Ik kan me geen minuut voorstellen hoe het met ons zal gaan, zonder hem... Het lijkt wel of hij alles weet...Dat is de positieve kant. Sinds ik een betaalde baan heb en meer relaties heb met mijn Nederlandse en Surinaamse collega's, vind ik dat mijn vader te autoritair is. Hij helpt ons wel, maar het is jammer dat hij zijn beslissingen aan ons oplegt.”
(Een Vietnamese jongen die 10 jaar in Nederland woont)

“Kijk mijn liefde voor mijn ouders is hetzelfde gebleven. Maar als ik eerlijk moet wezen, dan vind ik nu dat ze te snel ideeën en gedachten hebben geloofd. Dat vind ik fout geweest. Ze hadden beter moeten weten en niet zo goedgelovig moeten zijn. Zij zijn altijd optimistisch. Ik ben altijd negatief...”
(Een Koerdische vrouw van 39)

Grote nabijheid

Vanzelfsprekend zijn er grote verschillen in de manier waarop de jongeren contact hebben met hun ouders. In het ene gezin wordt volop gepraat, in het andere leven ouders en kinderen zwijgzaam naast elkaar. Meestal vertellen de kinderen hun ouders niet wat ze echt van hen denken. Wat verder opvalt is dat de relaties tussen ouders en kinderen, ook al hebben ze

kritiek, over het algemeen heel intensief zijn. De jongeren die geïnterviewd zijn beseffen terdege dat hun ouders veel hebben meegemaakt in hun leven en dat de kinderen voor hen misschien wel het allerbelangrijkste zijn dat ze hebben.

“Mijn ouders zijn op een verschillende manier getroffen door de (recente) oorlog. Mijn vader spreekt over Eritrea in politieke en analyserende termen. Dat is ook logisch want hij hoeft zich geen zorgen te maken over zijn familieleden, die maken het allemaal goed. Zijn verdriet heeft meer te maken met nostalgie en heimwee. Voor mijn moeder is het een emotionele catastrofe geweest. Het analyseren van de oorlog is te abstract voor haar, dat gaat, zoals bij zoveel mensen, haar begrip te boven. Ze gaat helemaal op in haar verdriet. Ik vraag me af hoe zij en zoveel andere Eritreërs met dit alles kunnen leven. Ze blijft gezond en ze gaat op een of andere manier om met deze tragedie, misschien door het idee dat ze kinderen heeft waar ze van houdt en die van haar houden. Voor mij is zij de meest waardevolle persoon die ik heb... Als ze oud worden zou ik mijn ouders wel bij mij in huis willen laten wonen, maar ik zou eerst zwart op wit willen hebben, vooral van mijn vader, dat hij geen commentaar zal leveren op mijn levensstijl...”

(Een 22 jarige dochter van Eritrese vluchtelingen)

Worstelen met identiteit

Behalve een mengeling van liefde, respect en kritiek, laten de interviews met de jongeren ook zien hoe zij worstelen met hun eigen identiteit en hoe ze telkens opnieuw bezig zijn om te definiëren wie ze zijn.

“Ik ben hier geboren. Mijn moeder heeft mij verplicht om Vietnamees te leren praten. Ik ben meer een Vietnamese dan een Nederlandse. Maar ik kan niet goed Vietnamees praten en ook niet goed Nederlands. Ik weet niet wie ik ben...Mijn moeder is tien jaar geleden overleden... Zij is nog een goed voorbeeld voor mij...Mijn ooms en tantes waren tevreden over haar gedrag. Ze leefde in harmonie met iedereen...”

(Een Vietnamees meisje van 18)

Veel jongeren vluchtelingen, zeker degenen die op aansporing van hun ouders een goede opleiding hebben gevolgd zien zichzelf in de eerste plaats als wereldburger. Deze definitie leidt ertoe dat ze ook heel graag in het buitenland, bijvoorbeeld in de Verenigde Staten of in de tropen, willen werken. Het verbinden van dit wereldburgerschap, dat direct voortvloeit uit de vluchtgeschiedenis van hun ouders, met hun wens om zo dicht mogelijk bij hun ouders te zijn, is een van de moeilijkste opgaven van hun leven.

Geen compleet beeld

Uit de interviews blijkt dat de meeste jongeren geen compleet beeld hebben van de geschiedenis van hun ouders. Eén Koerdische vrouw uit Irak, die zelf ook al wat ouder was, wist vrij uitgebreid het levensverhaal van haar ouders te vertellen. Toch stuitte ook zij door het vertellen op dingen die ze niet weet.

“Mijn ouders zijn van twee verschillende Koerdische stammen. Mijn moeder was wees. Ze woonde bij mijn oom en studeerde daar. Mijn vader kwam in die stad wonen. Hij had een jeep. Dat was in die tijd heel bijzonder. Soms bracht hij haar ergens heen met de jeep. Zo hebben ze elkaar leren kennen. Dat was begin jaren zestig. Ik weet niet of ze verliefd waren. Dat geven ze niet toe. Men zegt dat mijn vader een knappe man is geweest. Nee, ze zeggen niet of ze uit liefde getrouwd zijn. Dat kan vanuit de cultuur niet...”

(Een Iraaks/Koerdische vrouw van 39 jaar)

Onbegrijpelijke beslissingen

Sommigen jongeren signaleren dat hun ouders niet praten omdat ze dingen verdringen, of omdat ze hun kinderen willen beschermen. Een gevolg hiervan is dat de ouders voor de kinderen soms onbegrijpelijke beslissingen nemen.

“In mijn familie neemt mijn moeder de meeste beslissingen, meer dan mijn vader. Wat zij vindt, dat moet iedereen volgen, ook

mijn vader. Toch is ze niet autoritair volgens mij. Zij neemt alle beslissingen over mijn leven. Toen ik in Nederland kwam, bijvoorbeeld, was ik al achttien. Ik wilde een middelbare beroepsopleiding volgen, maar zij zei, “nee, je moet naar de middelbare school gaan”. Ik was de oudste leerling van mijn klas, dat was heel raar. Ik had het gevoel in de eerste twee jaar, dat mijn klasgenoten mij uitlachten om mijn lengte en mijn kleding. Dat gevoel heb ik nog steeds, al is het meer dan tien jaar geleden...”

(Een Vietnamese jonge vrouw)

“Er kwamen ook altijd veel vrienden bij ons over de vloer, die ook zo waren. Ik bedoel: van dezelfde politieke groep of linkse [Turkse] vakbond, met ook allemaal spannende verhalen. En al hadden we nooit geld en liepen we alleen in zelfgemaakte kleren rond, soms gingen we ineens naar Engeland. Daar woonden nog veel meer Turkse vrienden van mijn ouders. Ik herinner mij een keer dat we vandaar plotseling met oude auto's en tentjes naar Frankrijk reisden. Ze waren dus hip ook... We verhuisden naar Lombardijen, naar een flat. Daar veranderde de sfeer na een tijdje. Nogal plotseling voor mij. De vrienden kwamen niet meer en mijn ouders werden politiek zachter. Je moet het zo zien: het was een soort communistische sekte waarin ze waren blijven leven. En ze waren hier met verkeerde verwachtingen gekomen.

Een jaar onderduiken en dan weer terug naar Turkije om verder te strijden. Maar dat kon dus niet.... In mijn beleving kwamen hun vrienden ineens niet meer en gingen wij niet meer naar hen toe. Ik denk dat mijn moeder het heeft gestopt. Ik weet het eigenlijk wel zeker...Ze vielen in een gat. En ik dus ook, want het werd erg stil in huis. Haast geen mensen meer op bezoek. Ze gingen meer werken ook, vooral mijn moeder. Zij klaagde er vaak over. En ze werd voor mij een zeur. Ik moest bijvoorbeeld persé naar pianoles. En naar het Erasmiaans gymnasium. Een erg witte school toen nog. Dat wilde ik helemaal niet, maar het was het beste voor mij, besliste ze dan."

(Een 22 jarige dochter van Turkse politieke vluchtelingen)

Zowel in de interviews als in het groepsgesprek kwam duidelijk naar voren dat de jongeren de ouderen aan de ene kant als helden zien en aan de andere kant als zielige mensen die hun verleden en hun status zijn kwijtgeraakt. Een gevolg van het met elkaar spreken over de eerste generatie is dat veel jongeren opeens beseffen dat ze eigenlijk wel meer willen weten van de

geschiedenis van hun land, zoals die door de ouderen is beleefd en dat ze die eerste generatie eigenlijk wel zouden willen portretteren

"Mijn droom is een verhaal te schrijven over de ups-and-downs van Vietnamese ouderen, maar niet over mijn ouders natuurlijk. In mijn omgeving zie ik veel Vietnamezen die in Vietnam als kolonel, directeur of professor, hebben gewerkt. En wat doen ze in Nederland? Ze werken als arbeiders in een autobedrijf of in een slachterij. Als ze gepensioneerd zijn werken ze als vrijwilligers in de buurt. Ze serveren, of maken schoon, dat is ongelooflijk. Ze kunnen een beter leven hebben. Ze hebben heel veel voor ons opgeofferd. Voor ons en voor ons vaderland. Het zijn echte anonieme helden. Ik denk dat alleen Vietnamezen op deze manier kunnen integreren in een westerse samenleving..."
(Een Vietnamese jongen)

In de experimenten van fase 2 van het project zal gekeken worden op welke wijze jongeren kunnen worden ingeschakeld bij het in beeld brengen van de ouderen.

Conclusies over het belang van het vertellen

In dit hoofdstuk hebben we op meerdere manieren gekeken naar de betekenis die het vertellen van levensverhalen voor oudere vluchtelingen heeft. Op basis van het voorgaande kunnen we de volgende conclusies trekken.

Schatkamer aan verhalen

De levensverhalen van oudere vluchtelingen komen over het algemeen weinig aan bod. Velen van hen leven tamelijk geïsoleerd en hebben niet het idee dat anderen in hun verhaal geïnteresseerd zijn. Ook in de contacten met de jongere generaties worden er over het algemeen weinig verhalen verteld. Hierdoor bestaat er nauwelijks een beeld van de gezamenlijke geschiedenis.

Dit wil echter niet zeggen dat oudere vluchtelingen niets te vertellen hebben. Uit de individuele interviews en de groeps gesprekken die in het kader van het project LOV gehouden zijn komen kleurrijke verhalen naar voren die zonder meer te gebruiken zijn als basis voor toneelstukken, films en liederen. De geheugens en de harten van de deelnemers aan het project vormen een ware schatkamer aan vertellingen, parabels en levenslessen. In dit hoofdstuk hebben wij slechts een tipje van de sluier die dit alles verborgen houdt, kunnen oplichten.

Wie vertelt bestaat

Voor de deelnemers blijkt ook het proces van het vertellen zelf belangrijk te zijn. Velen vertelden voor het eerst sinds jaren in een andere omgeving over hun eigen geschiedenis. Op basis van de literatuur en de commentaren van de deelnemers kan geconcludeerd worden dat het vertellen van het eigen levensverhaal, of dit nu in een groep, of individueel gebeurt, bijdraagt aan het zelfrespect en de identiteit van oudere vluchtelingen.

Aparte rol jongeren

Uit de gesprekken met jonge vluchtelingen blijkt verrassend genoeg dat zij bijzonder geïnteresseerd zijn in de levensverhalen van de ouderen en dat zij zelf ook willen bijdragen om die verhalen voor het voetlicht te krijgen. Voor de jongeren leidt het praten over de levensloop van de ouderen niet alleen tot meer begrip voor de ouderen, maar ook tot nieuwe inzichten over hun eigen verhouding tot hun ouders en de zaken die thuis wel en niet besproken worden. De ervaringen in de gesprekken met de jongeren leiden tot de verwachting dat meer en andersoortige gesprekken tussen de verschillende generaties vluchtelingen direct kunnen bijdragen aan de identiteitsvorming en het welbevinden van oud en jong. Bij de vormgeving van de praktijkexperimenten zou de dialoog tussen

oudere en jongere vluchtelingen daarom een belangrijk aandachtspunt moeten zijn.

Context veel invloed

Bij het verzamelen van levensverhalen van oudere vluchtelingen blijkt de context waarin dit gebeurt van uitermate grote betekenis. Daarbij gaat het zowel om de samenstelling van de groep als om de vaardigheden van de gespreksleiders. Uit de (beperkte) ervaringen met de LOV weekenden blijkt dat de deelnemers in een groep met mensen van dezelfde achtergrond eerder de neiging hebben om wat betreft de onderwerpkeuze van hun verhaal bij elkaar aan te sluiten. Door de onderlinge herkenning is het risico dat het vertellen eerder tot negatieve dan tot positieve effecten leidt groter dan in een gemengde groep.

Levenservaring belangrijk

Het aanspreken van oudere vluchtelingen op hun levensverhalen en herinneringen vraagt veel sturingskwaliteiten van de

gespreksleiding. Op basis van de ervaringen met de weekenden kan gesteld worden dat het werken met directe, gevarieerde, vragen het beste resultaat genereert. Om dit soort vragen te kunnen stellen is een betrokken, enigszins directieve houding van de gespreksleider een voorwaarde. Hiervoor is een zekere levenservaring noodzakelijk. Naast levenservaring is ook improvisatievermogen een belangrijke kwalificatie voor gespreksleiders.

Het werken met mensen die een andere taal spreken, blijkt meer ervaring te vereisen dan van te voren was ingeschat. De keuzes op welke momenten er wel en niet moet worden vertaald en de interpretatie van de lichaamstaal van de deelnemers vragen om speciale vaardigheden, waarover niet heel veel Nederlandse gespreksleiders beschikken. Toch blijft het werken met Nederlandse gespreksleiders en docenten belangrijk, omdat zij de brug naar de omringende samenleving vormen.

4. Reminiscentie en Expressie

“Poëzie is achteruit luisteren en vooruit zien”

Remco Campert, dichter

In het vorige hoofdstuk zijn we ingegaan op de betekenis van levensverhalen. In dit hoofdstuk bekijken we de mogelijkheden die bestaande reminiscentie- en expressie-methoden oudere vluchtelingen bieden om hun levensloop in beeld te brengen en uitdrukking te geven aan hun bestaan. Daarbij maken we gebruik van literatuur over reminiscentie en van de eigen ervaringen met reminiscentie- en expressietechnieken.

Het project LOV zoekt niet naar vaststaande gegevens, maar naar nieuwe invalshoeken en voorwaarden voor succesvolle groepsprocessen. In de weekenden is geëxperimenteerd met zaken als de samenstelling van groepen, de invloed van docenten en de bruikbaarheid van bepaalde technieken. Om de conclusies hierover goed te kunnen volgen, is in dit hoofdstuk een vrij uitgebreid verslag van het verloop van de weekenden opgenomen.

We beginnen met een korte introductie op de begrippen reminiscentie en expressie. Daarna gaan we over naar het verslag van de drie proefweekenden. Dit verslag bestaat uit twee delen:

1. Een bespreking van de overwegingen en keuzes rond de programma's van de weekenden.
2. Het feitelijk verloop van de drie afzonderlijke weekenden.

Het geheel wordt afgesloten met een aantal conclusies over de samenstelling van de groepen, de bruikbaarheid van bepaalde technieken en de noodzakelijke vaardigheden van docenten.

Achtergronden begrippen

Reminiscentie

De laatste jaren is er in de ouderenzorg veel aandacht voor zogenaamde reminiscentie-methoden. Deze methoden helpen mensen om herinneringen op te halen en die te delen met anderen. Met name het Amsterdamse Flevohuis heeft veel ervaring opgedaan met reminiscentieprogramma's voor zowel autochtone als allochtone Nederlanders. Op basis van deze ervaringen is in samenwerking met het NIZW in Utrecht een buurtreminiscentieproject ontwikkeld, dat zich niet alleen richt op ouderen, maar

ook op jongeren en op de communicatie tussen verschillende bevolkingsgroepen. In de definitie van Pollo Hamburger van het Flevohuis is reminiscentie een methode om verwerkte herinneringen op te halen en te presenteren.⁸ Als doel van het reminisceren geeft hij aan:

- bijdragen aan het gevoel van welzijn van de reminiscent
- de buitenwereld in staat stellen naar de reminiscent te kijken op een manier die recht doet aan zijn/haar belevingswereld.

De meeste reminiscentiemethoden richten zich op ouderen. Zij hebben immers een schat aan herinneringen. Bovendien helpt reminiscentie ouderen om met elkaar en met de buitenwereld in gesprek te komen. Over het algemeen worden reminiscentiemethoden toegepast in groepen. In de groepsgerichte reminiscentiemethodieken wordt gebruik gemaakt van zogenaamde 'triggers' of prikkels. Dit zijn voorwerpen, afbeeldingen, liedjes en dergelijke, die bij de deelnemers bepaalde herinneringen losmaken.

Herinneringen worden in de literatuur over reminiscentie opgevat als constructies van het moment die zowel het heden als het verleden reflecteren. Door middel van het

verleden begrijpen en definiëren mensen het heden. Omgekeerd begrijpen en herinterpreteren ze, door middel van het heden, tegelijkertijd het verleden.⁹

Er worden verschillende motieven genoemd om met ouderen te reminisceren:

- voorkomen sociaal isolement;
- ouderen een sociale rol bieden;
- het gevoel van eigenwaarde en identiteit versterken;
- bijdragen aan begrip;
- plezier genereren.

Reminiscentie richt zich over het algemeen op het ophalen van plezierige herinneringen. Verdrietige herinneringen zijn op zich niet taboe, maar komen alleen aan de orde als iemand zelf de behoefte voelt om erover te beginnen. Meestal hebben reminiscentiemethodieken geen therapeutisch doel. Pollo Hamburger wijst er in zijn site op dat er wel vaak sprake is van sterk therapeutische effecten. Over het algemeen wordt er bij het reminisceren gewerkt met groepen die een bepaalde culturele achtergrond delen. De thema's en triggers die in het boek *In gesprek... in beweging*,¹⁰ worden aangereikt zijn voor vrijwel alle Nederlandse ouderen herkenbaar.

---

⁸ Zie o.m. www.reminiscentie.nl, de website van het Flevohuis,

---

⁹ Lamme en Baars, 1995, ter Steege e.a. 1994

¹⁰ Gert Bloemendal, 1999

Traditionele reminiscentiemethodieken zijn opgebouwd uit verschillende, omschreven fases:

1. Ontsluitingsfase

In een besloten groep worden d.m.v. triggers herinneringen over diverse thema's opgehaald. De vertelde verhalen worden nauwkeurig geregistreerd.

2. Vertolkingsfase

Enkele verhalen uit de grote brei van gedeelde herinneringen worden bewerkt tot verschillende presentatievormen.

3. Verspreidingsfase

De uitgekozen verhalen worden op scholen, in bibliotheken, buurthuizen etc. gepresenteerd.

Het buurtreminiscentieproject dat in de Utrechtse wijk Lombok heeft plaats gevonden heeft een wat andere invalshoek. In het boek *Een buurt vol verhalen*,¹¹ waarin verslag wordt gedaan van de ervaringen met dit project worden drie belangrijke verschillen met de traditionele reminiscentiemethodiek benoemd:

1. De mate van openheid

Het delen of verspreiden van verhalen is geen uitkomst van een reminiscentieproces, maar een essentieel onderdeel ervan.

2. Minder overdracht

Er wordt nauwelijks gebruik gemaakt van presentatievormen als toneelstukken, video's of boeken. Het accent ligt op het onderling, in steeds grotere kringen, uitwisselen van verhalen.

3. Buurt als sociale context

Gedurende het reminiscentieproces wordt actief nagegaan welke personen en organisaties in de buurt betrokken kunnen worden.

In het project LOV wordt vooral gekeken in hoeverre (delen) van deze twee reminiscentiemethodieken te gebruiken zijn in het werken met oudere vluchtelingen.

Expressie

Expressie betekent: het op een niet gebonden manier uitdrukking geven aan het bestaan met behulp van technieken die aan de kunst zijn ontleend.

Expressie is gericht op het laten zien van gevoelens en het zichtbaar maken wat nog niet gezien wordt. Daarbij is de eigen uniciteit en individualiteit van mensen het uitgangspunt. Met behulp van expressie drukt het ik zijn relatie uit met:

- de ander;
- anderen (de gemeenschap of de groep);
- het andere (het vreemde of de materie).

---

¹¹ Mercken, 2002.

Expressie gaat, in tegenstelling tot de opvatting over klassieke kunst, uit van de vrijheid van vorm. Bij het werken met verschillende expressietechnieken spelen uitgangspunten als spontaniteit, improvisatie en associatie een belangrijke rol.

De verschillende expressietechnieken kunnen als volgt worden onderverdeeld:

1. Manuele expressie (bijvoorbeeld beeldhouwen, schilderen, boetseren).
2. Verbale expressie (werken met taal en tekst).
3. Muzikale expressie (zang en instrumenten)
4. Dramatische expressie (toneel en mime).
5. Audio/visuele expressie (geluid en beeld).

Expressie en expressietechnieken worden vanwege hun vormende waarde in toenemende mate gebruikt in het onderwijs. Op lokaal niveau zijn er vele centra voor kunstzinnige vorming waarin cursussen rond de verschillende technieken worden aangeboden.

In het project LOV wordt vooral gekeken:

- welke expressietechnieken oudere vluchtelingen aanspreken;
- welke effecten het in groepsverband werken met expressie heeft op hun welbevinden en hun zelfbeeld;

- in hoeverre expressieprogramma's kunnen bijdragen aan het doorbreken van hun isolement.

Verlag van de proefweekenden

In de volgende paragrafen gaan we in op het verloop van de drie proefweekenden. Eerst wordt een aantal overwegingen rond de programmakeuze gegeven. Daarna volgt een beschrijving van het verloop van de weekenden, die alle drie plaatsvonden in het conferentieoord Kontakt der Kontinenten. Het weekend voor oudere Vietnamezen is in samenwerking met het Centrum voor Vietnamese Senioren (CVS) georganiseerd.

Programmakeuze verhalenweekenden

Bij het organiseren van de twee verhalenweekenden voor ouderen is gekozen voor een min of meer gelijke programmaopbouw, opdat de resultaten enigszins te vergelijken zouden zijn. Het programma van deze verhalenweekenden zag er in grote lijnen als volgt uit:

Start op vrijdagmiddag om 16.00 uur, einde op zondag om 12.00 uur. De middag en de avond van de vrijdag waren gericht op kennismaken en het vertellen van persoonlijke verhalen. Het programma van de zaterdag was gericht op het uitproberen van verschillende expressievormen. De zondag was er vooral voor het bijkomen en voor de evaluatie.

Koppeling reminiscentie en expressie

Voor het programmadeel van de vrijdagavond werd aan de deelnemers gevraagd om een dierbaar voorwerp of foto's mee te nemen. De verwachting was dat deze voorwerpen aanleiding zouden geven om over prettige herinneringen te vertellen. Verder is in het programma al vrij snel een koppeling gemaakt tussen het ophalen van herinneringen en het gebruikmaken van verschillende expressievormen. Motief voor deze keuze lag in de overweging dat het ophalen van herinneringen voor oudere vluchtelingen geen ongevaarlijke onderneming is. Het risico bestond dat de deelnemers, bij een te grote nadruk op het vertellen van belangrijke momenten uit hun leven, zouden kunnen blijven hangen bij bepaalde traumatische ervaringen. Dit zou hun in de context van het project, meer kwaad dan goed doen.¹² De verwachting was dat het werken aan gedichten of een toneelstukje makkelijker tot positieve ervaringen zou leiden.

Westerse expressietechnieken

De meeste sleutelfiguren waarmee tijdens de voorbereiding gesproken is, gaven aan dat zij verwachtten dat een expressieprogramma voor oudere vluchtelingen erg

---

¹² Het LOV project heeft geen therapeutische doelstelling en de begeleiders zijn, hoewel wel ervaren in het omgaan met vluchtelingen, ook zeker geen hulpverleners.

belangrijk zou kunnen zijn en dat zij hier min of meer op zaten te wachten. Een enkeling plaatste vraagtekens bij het werken met westerse, op het individu gerichte, vrije expressiemethoden. Zij vroegen zich af of deze benadering zou aanslaan bij oudere vluchtelingen die vaak uit culturen komen waar de groepsnorm en vormgebonden expressie overheersen. Ondanks deze vraagtekens heeft de projectleiding al vrij snel de keuze gemaakt om toch met vrije expressietechnieken te werken. Hieraan lagen twee overwegingen ten grondslag.

Medewerkers van de stichting BMP hebben in het verleden veel ervaring opgedaan met programma's waarin deelnemers in een kort tijdsbestek kennismaken met verschillende expressievormen. Op grond van deze ervaring was de projectleiding ervan overtuigd dat deze vormen ook bij oudere vluchtelingen zouden kunnen werken. Ook de benaderde docenten gaven aan dat zij de ervaring hadden dat het werken met verschillende expressievormen in cultureel zeer diverse groepen tot uitstekende resultaten kan leiden.

Een tweede overweging was dat de weekenden opgezet waren om na te gaan in hoeverre bepaalde expressietechnieken aan zouden slaan. Om hierachter te komen was het noodzakelijk om een aantal vormen in de praktijk uit te proberen. Hierbij werd wel de kanttekening gemaakt dat de projectleider en de docenten, als zou blijken

dat de gekozen aanpak niet werkte, flexibele genoeg zouden moeten zijn het programma een andere wending te geven.

De invulling van het programma voor het Vietnamese weekend lag iets ingewikkelder dan bij het gemengde weekend. De coördinator van het Centrum voor Vietnamese Senioren was tamelijk behoedzaam. Hij wees er herhaaldelijk op dat Vietnamezen niet gewend zijn aan vrije expressie en dat Vietnamese gedichten bijvoorbeeld aan strenge vormeisen moeten voldoen. Aan de andere kant wilde hij ook graag nieuwe dingen uit proberen. Uiteindelijk is besloten om in dit weekend een combinatie te maken van een Nederlandse dramadocent die de leiding over het programma zou krijgen en een tweetal Vietnamese vakdocenten die zowel met vormgebonden als met vrije expressietechnieken zouden werken. De coördinator besloot bovendien zelf het programma van het gemengde weekend te volgen om een goed beeld te krijgen van de mogelijkheden van de daar toegepaste expressievormen. Op basis van zijn ervaringen zou het programma van het Vietnamese weekend kunnen worden bijgesteld.

Vaste subgroepen

Een andere belangrijke keuze betrof het werken met vaste subgroepen. In eerste instantie bestond het plan om de

deelnemers in beide groepen te laten kiezen voor welke expressievorm ze zich wilden inschrijven. Later is toch de keuze gemaakt om te werken met vaste subgroepen die elk hetzelfde programma zouden doorlopen. Overweging hierbij was dat veel deelnemers onbekend waren met de aangeboden technieken en dus weinig referentiekader zouden hebben om tot een goede keuze te komen.

Bovendien hadden de drie potentiële docenten voor het gemengde weekend elk een geheel eigen stijl van werken. Dit bracht het risico met zich mee dat te veel deelnemers voor één bepaalde docent zouden kiezen. In overleg met de docenten van de gemengde groep is toen gekozen voor een zaterdagprogramma waarbij de groep deelnemers in drieën gesplitst zou worden. Elk deelgroepje zou alle programmaonderdelen: dichten, drama/video en muziek/tekenen, volgen. De indeling van deze groepjes zou door de projectleiding worden gemaakt zodat rekening kon worden gehouden met de taalvaardigheid en het karakter van de deelnemers. Zaterdagavond zou een presentatie/voorstelling van het gemaakte plaatsvinden. Alle docenten zouden het hele weekend bijwonen.

Onbekende docenten

In het programma voor de Vietnamese groep werd, hoewel het aantal deelnemers even groot was, niet gewerkt met drie maar

met twee subgroepen. Dit had onder andere te maken met het feit dat de muziekdocent pas zaterdagmiddag aanwezig kon zijn. In de twee subgroepen zou gewerkt worden met de expressievormen dichten en drama. Van te voren was er geen contact geweest tussen de Vietnamese docenten en de Nederlandse docent en de projectleiding. Alle contacten met hen verliepen via de coördinator van het CVS. Hoewel hij vrij precies wist te vertellen wat de docenten zouden doen, was het voor de projectleider en de Nederlandse docent heel spannend hoe het programma uit zou pakken. Behalve in subgroepen zou er in deze groep ook wat meer plenair worden gewerkt. De dichter zou op zaterdagmorgen beginnen met een uitleg over de verschillende dichtvormen die de Vietnamese literatuur kent. Aansluitend zou de coördinator van het CVS een zelfde soort tekenoefening met de deelnemers doen als tijdens het gemengde weekend had plaatsgevonden. Het tweede deel van de middag zou eveneens plenair zijn. Het programma hiervoor werd door de muziekdocent verzorgd. Ook voor deze groep werd een zaterdagavondvoorstelling gepland.

Programmakeuze Videoweekend

Het karakter van het jongerenweekend was vanzelfsprekend anders dan dat van de verhalenweekenden voor ouderen. Doel van dit weekend was in de eerste plaats om beelden van jongere vluchtelingen over

ouderen uit hun gemeenschap te verzamelen. Daarnaast wilden we inventariseren in hoeverre jongeren geïnteresseerd zijn in de verhalen van ouderen en of ze vinden dat ze een rol hebben in het aanspreken van de ouderen op hun levenservaring en kennis. Omdat de verwachting was dat jongeren niet zomaar geïnteresseerd zouden zijn in een programma over ouderen werd besloten om het inhoudelijk programma te koppelen aan een videocursus. Het voordeel van een dergelijke benadering was dat de jongeren niet alleen over ouderen hoefden te praten, maar dat ze ook op een andere manier beelden over hen konden verzamelen. Bovendien kon er meteen gekeken worden of de jongeren die de cursus hadden gevolgd, interesse hadden in deelname aan de praktijkexperimenten in fase 2.

Meteen in het diepe

De jongeren kwamen van zaterdagochtend 10.00 uur tot zondagmiddag 16.00 uur bij elkaar. Doordat het hoofdbestanddeel van het weekend het leren werken met een videocamera was, bestond er van te voren weinig twijfel over de inrichting van het programma. Docent en projectleiding waren het er vrij snel over eens dat de deelnemers meteen bij binnenkomst al een camera in de handen moesten krijgen en dat ze door het interviewen en het opnemen, elkaar meteen beter zouden kunnen leren kennen. De inhoudelijke doelstelling van het

weekend werd zoveel mogelijk vervlochten in de video-opdrachten. In het begin van de zaterdagmiddag was er een programma-onderdeel gepland waarbij de jongeren hun (denk)beelden over ouderen op kaartjes konden schrijven. Deze kaartjes werden vervolgens geclusterd en met de groep besproken. Opzet van het programma als geheel was dat deelnemers aan het eind van het weekend in staat zouden zijn zelf een kort videofilmje te maken over een of meerdere oudere vluchtelingen. Het videoweekend werd ook bijgewoond door de muziekdocent van het eerste verhalen-weekend. Hij houdt van video en wilde ervaring opdoen met de manier van werken van BMP.

Het verloop van het gemengde weekend

In het vorige hoofdstuk is beschreven hoe de onderdeel "levensverhalen" vertellen in de gemengde groep verliep. De meegenomen voorwerpen hebben achteraf maar een beperkte rol gespeeld tijdens dit programma-onderdeel. Al snel bleek dat de groep hier op de vrijdagavond nog niet aan toe was. De mensen wilden het liefst in kernachtige verhalen iets over zich zelf vertellen. Pas aan het einde van de avond, toen het verhalen vertellen eigenlijk al was afgelopen kwamen enkele deelnemers naar de docent of de projectleider toe om iets te laten zien van wat ze mee gebracht hadden.

Een vrouw had een door haar zelf gebeeldhouwde vrouwenfiguur meegebracht en twee gedichten. Zij wilde deze producten graag laten zien en horen. De rest van de groep bewaarde hun foto's, ansichtkaarten en dergelijke om ze tijdens de maaltijden en op de zondagochtend te laten zien. De foto's die een van de deelnemers uit voormalig Joegoslavië van zijn schilderijen liet zien, waren voor de projectleiding aanleiding hem uit te nodigen om een ontwerp te maken voor de voorkant van dit verslag.

Zingen werkt soms

Nadat de leden van de gemengde groep, onder leiding van de docent dichten hun verhalen hadden verteld, was er ruimte in het programma voor zang en muziek. Van te voren was afgesproken dat iedereen die naar bed wilde eerst een slaapliedje uit zijn/haar eigen land moest zingen. De docent begon hiermee als eerste. Na enig aandringen wilden ook anderen wel een liedje zingen. Soms samen, soms alleen. De liedjes werden afgewisseld met muziek van de muziekdocent die zelf uit Syrië afkomstig is. Zijn luitmuziek ontroerde én inspireerde de deelnemers. Eén Iraanse vrouw zong een prachtig lied. Toen zij dat gedaan had wilde een andere Iraanse vrouw ook wel iets zingen. Het slaapliedje dat zij zong herinnerde de eerste vrouw er aan dat ze vroeger in Iran de tekst van dat liedje vervangen hadden door een andere,

revolutionaire, tekst. Toen haar man in Iran in de gevangenis zat, had ze dat liedje altijd gezongen voor haar tweejarig dochtertje. Ze was het hele lied vergeten, maar nu kwam het weer boven en zong ze het, voor het eerst sinds jaren, weer.

De muziekdocent wist tijdens dit avondprogramma precies de juiste toon te treffen. Hierdoor sloeg de sfeer in de groep om van ernst naar vrolijkheid. Op het ritme van de trommels begonnen de deelnemers voorzichtig te dansen.

Een basis van vertrouwen

Doordat het vrijdagprogramma vooral gericht was op het vertellen van persoonlijke verhalen, ontstond er in de groep al snel een band. Mensen hadden het gevoel dat ze elkaar een beetje kenden en dat ze elkaar konden vertrouwen. Hierdoor was er een goede basis gelegd voor het zaterdagprogramma dat zich richtte op het op verschillende manieren uitdrukking geven aan de eigen verhalen en de eigen beleving.

De subgroepen begonnen op zaterdag elk met een ander programmaonderdeel. Aan het eind van de dag hadden ze alle onderdelen gehad.

Iedereen kan dichten

In de workshop dichten werd er langs twee wegen gewerkt. De docent reikte een aantal woorden aan op basis waarvan de deelnemers konden associëren. Deze

woorden waren onder andere *hart, bloed* en *liefde*. De eigen associaties van de mensen vormden de basis van hun eerste gedicht. Voor het tweede gedicht gaf ze een vast beginzin op. Deze luidde: "*Is er licht in mijn leven?*". Deze aanpak en de overtuiging van de docent dat iedereen, ook al kent hij maar een paar woorden Nederlands een gedicht kan schrijven, leidden tot hele originele gedichten, waar de makers zelf erg trots op waren. In de tekst van de gedichten is de invloed van de opdrachten van de docent terug te lezen, maar toch hebben ze elk een geheel eigen karakter. Sommige van de associatiegedichten, zoals het gedicht hieronder, hebben verband met de lichamelijke toestand van de maker.

*Mijn hart
Vol van liefde
Maar ik
Voel heel veel pijn*

*Mijn bloedcirculatie werkt verkeerd
O mijn hart
O, mijn liefde
Ooo*

Hamsa Gelle

Andere, zoals het gedicht waarmee de Inleiding van dit verslag begint, gaan over het verblijf in een vreemd land.

De gedichten met 'licht in mijn leven' als thema hebben zijn vooral gericht op de toekomst. Een voorbeeld is het gedicht van een Nigeriaanse vrouw die als gevolg van haar ervaringen in de burgeroorlog, veel lichamelijke en psychische problemen heeft. Zij maakte dit gedicht:

*Is er licht in mijn leven?
Ik zie elke dag als een nieuwe dag in
mijn leven.
Gisteren is afgelopen.
Gisteren komt nooit meer terug.
Elke ochtend betekent licht in mijn
leven.*

*Is er licht in mijn leven?
De mensen, de vogels, de huisdieren,
de dieren.
Alles wat nog leeft,
Betekent dat er een licht in mijn
leven is.*

Lucy Nwajei

Tijdens de vrijdagavond kon deze vrouw, door haar ziekte en door de herinneringen die naar boven kwamen, nauwelijks stilzitten om de verhalen van de anderen te horen. Door het dichten kon ze de eigen neerwaartse spiraal doorbreken en ontstond bij haar de innerlijke ruimte om iets over zichzelf te vertellen, zonder dat dit meteen tot tranen leidde. De rest van het weekend

heeft ze enthousiast en vol overgave meegedaan aan het programma.¹³

Speel je leven

In de workshop drama/video werd aan de deelnemers gevraagd om één zin of één beeld aan te reiken dat ze in een filmpje zouden willen uitdrukken. De eerste groep putte daarbij vooral uit de verhalen van de vorige dag. Op aanwijzingen van de docent speelden de mensen hun eigen stukje, terwijl hij het op video vastlegde. Scènes als 'blik over rivier' en 'ziekenhuis in Kaboel'¹⁴ zijn hier directe uitingen van. De leden van de tweede en de derde groep hadden de workshop dichten al achter de rug toen ze aan het filmen begonnen. Zij kozen elk een belangrijke regel uit een gedicht dat ze net gemaakt hadden. Die regels werden in de tweede groep samengevoegd tot het verhaal " 'Vluchtelingenliefde in Nederland',¹⁵. De derde groep verwerkte de dichtregels in losse scènes, waarin de kreten *Oh mijn liefde* en *Oh mijn land* steeds terugkeerden.

Trommelen en tekenen

De docent muziek had twee werkvormen op zijn programma staan. Trommelen en tekenen. Eén tekenopdracht betrof het, aan

---

¹³ Een aantal van de gedichten die in dit weekend zijn gemaakt zijn in een apart boekje uitgegeven. Dit boekje heet: *Licht in mijn leven, Stichting BMP 2003*

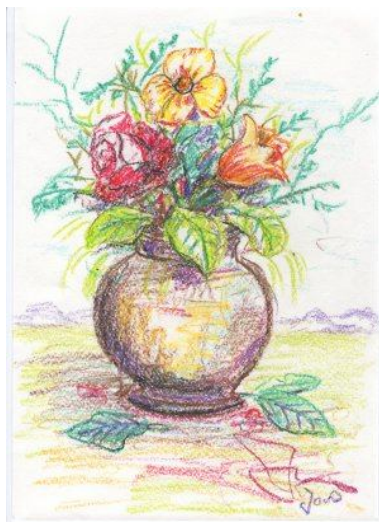
¹⁴ Zie CD-Rom

¹⁵ Zie CD-Rom

de hand van een voorbeeld, tekenen van een vaas bloemen. Bij de tweede tekenopdracht moesten de deelnemers met behulp van kleurvlakken hun verleden, heden en toekomst uitdrukken. Hoewel er bij de projectleiding van te voren wat twijfels waren over de eerste tekenopdracht, die wat schools aandeed, bleek deze in de praktijk toch goed uit te pakken. De mensen met ervaring, zoals de schilder uit voormalig Joegoslavië en de beeldhouwster uit Iran konden zich in hun eigen stijl uitleven. Voor degenen die nog nooit getekend hadden, was het voorbeeld een duidelijke steun. De meeste deelnemers hadden in geen jaren een potlood

vastgehouden. Een Afghaanse vrouw, die pas sinds vier maanden in Nederland woonde vertelde dat ze in Afghanistan maanden achtereen binnen had moeten zitten en in geen vier jaar een pen of potlood had vastgehouden. Dat was voor vrouwen verboden. Voor haar was het LOV-programma een ware bevrijding. Over het geheel genomen gaf de tekenoefening de mensen het gevoel dat je ook met tekenen iets van je zelf kunt laten zien en dat expressie niet zwaar hoeft te zijn.

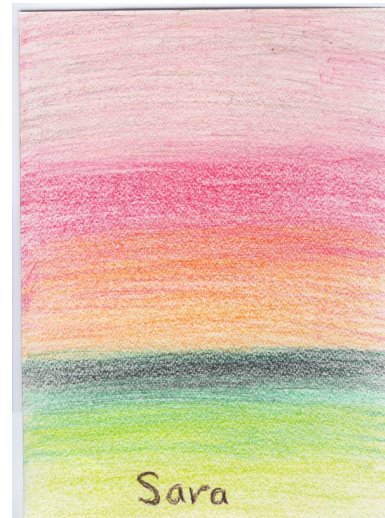
Hieronder staan voorbeelden van drie heel verschillende tekeningen

De tweede tekenopdracht dwong de mensen om niet alleen iets over hun verleden te vertellen, maar om ook naar hun toekomst te kijken. Opvallend was dat er voor de toekomst verschillende (hoopvolle) kleuren gebruikt werden. Alleen één Ethiopische vrouw die op jonge leeftijd gevlucht is en het nu erg moeilijk heeft met haar identiteit zag haar toekomst als tamelijk grijs. Een van de Afghaanse deelnemers koppelde de gedeeltelijke zwartheid van zijn getekende toekomst aan de omstandigheden in zijn land. Het verleden is voor de meeste deelnemers tamelijk prettig geweest. Alleen de Nigeriaanse vrouw tekende haar verleden diep zwart. Sommigen mensen voegden een

extra donkere balk toe. Deze balk staat voor de tijd waarin ze gevlucht zijn. Voor het heden werden veel uiteenlopende kleuren gebruikt van oranje/rood en blauw/groen tot bruin/zwart.

Bij deze opdracht was niet zozeer het tekenen zelf, als wel de uitleg die de mensen bij hun tekening gaven, belangrijk. Een Somalische vrouw die het weekend samen met haar man bezocht vertelde later dat het voor het eerst sinds jaren was dat ze haar man over zijn toekomst had horen praten en tot haar verbazing zag die er helemaal niet zo zwart uit als ze altijd gedacht had.

Bij het trommelen stelde de muziekdocent de vraag of mensen ritmes uit hun eigen land wilden aangeven, maar ze konden ook een eigen ritme improviseren. Sommige mensen die nog nooit een trommel hadden aangeraakt, zoals de Somalische vrouw, bleken ware natuurtalenten. In deze workshop werd voluit gedanst. De geringe omvang van de groep en de afzondering van het lokaal boden zoveel bescherming dat ook de mensen die het niet gewend waren, mee gingen dansen. De Afghaanse mannen merkten enthousiast op dat ze hiermee alle Taliban verboden overtraden. Ze dansten, op muziek, en ook nog met vrouwen. Dit deed hen denken aan hun jeugd toen het leven in Afghanistan veel vrijer was.

Een daverende voorstelling

Tijdens het zaterdagavondprogramma toonden de deelnemers het resultaat van hun werken aan elkaar. Eerst werden er een aantal gedichten voorgelezen, dan volgde er een filmpje, dan weer gedichten, vervolgens werden de tekeningen getoond, weer een filmpje enzovoorts. Tijdens de presentatie werd er veel gelachen. Iedereen had het gevoel echt nieuwe vrienden ontmoet te hebben. Dit gevoel van vrolijkheid en vriendschap uitte zich niet alleen in het dansen in de werkruimte, maar zette zich later voort in het café van Kontakt der Continenten waar tot in de kleine uurtjes

met handen en voeten gediscussieerd, geplaagd en gedanst werd.

Het verloop van het Vietnamese weekend

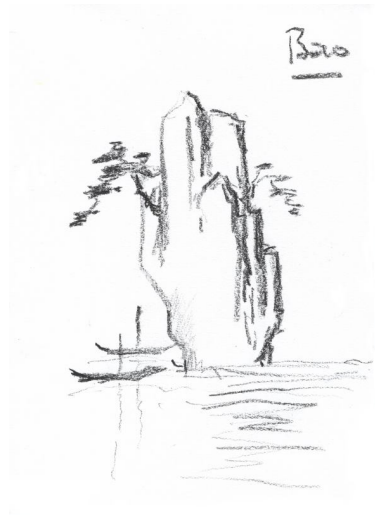
Ook de Vietnamese ouderen hadden voorwerpen meegenomen. Het betrof vooral dingen die bij een eventuele voorstelling een rol konden spelen, zoals tunieken en hoedjes. Een mevrouw had een hele serie posters met taferelen uit Vietnam meegebracht. Deze werden op haar verzoek aan de muur gehangen. Ze bepaalden wel de sfeer in het lokaal, maar vormden verder geen aanleiding tot gesprek. Hoe het verhalen vertellen in deze groep verliep is al in het vorige hoofdstuk beschreven. Voor de Vietnamezen was er op vrijdagavond geen muzikaal avondprogramma, omdat de muziekdocent pas zaterdagmiddag aanwezig kon zijn. De deelnemers werden nog wel uitgenodigd een slaapliedje te zingen en deden dit ook wel, maar ze waren toch te moe om de omslag naar vrolijkheid te kunnen maken. (De gemiddelde leeftijd van de Vietnamezen lag ook wat hoger dan die bij de gemengde groep).

Aziatische bloemen

Op zaterdagmorgen begon de groep met een plenaire zitting waarin het programma werd uitgelegd en de dichter iets over verschillende dichtvormen vertelde. Hij droeg daarbij ook een gedicht van zichzelf

voor. Daarna werd de groep uitgenodigd om op dezelfde wijze als in het gemengde weekend een bloempot te tekenen en een verleden/heden/toekomst-tekening te maken. Dit onderdeel leverde weinig schroom op. De deelnemers sloegen

andere groep weerspiegelden de kleuren voor de toekomst een zekere hoop. Na het plenaire gedeelte volgden twee workshops: dichten en drama. Die door allebei de subgroepen gevolgd werden.

enthousiast aan het tekenen. De bloemen die ze tekenden waren duidelijk anders van karakter dan die van de gemengde groep. Gezien het volle programma was er niet zoveel tijd om de betekenis van de verleden-toekomst tekeningen met elkaar te bespreken. Wat wel opviel is dat veel deelnemers niet alleen kleuren gebruikten, maar ook kleine symbolen. Eén meneer hoopte voor de toekomst duidelijk op een herenigd en vrij Vietnam. Net als in de

Vaste vormen

De workshop dichten werd begeleid door een Vietnamese amateur-dichter die regelmatig in Vietnamese bladen in Europa publiceert. In de voorbespreking had de coördinator van het CVS al uitgelegd dat er in het Vietnamees verschillende dichtvormen bestaan met vaste vormregels. Sommige van deze vormen zijn zo moeilijk dat het jaren tijd kost om ze onder de knie te krijgen. Voor het weekend zou de docent met de meest eenvoudige vorm werken. De

deelnemers helemaal vrij laten behoorde niet tot de mogelijkheden. In het Vietnamees zijn vorm en inhoud nauw met elkaar verbonden. In de workshop begon de dichter met een uitleg over de gekozen dichtvorm en de daarbij behorende regels. Ook gaf hij een voorbeeld gedicht dat hij zelf gemaakt had met het weekend als onderwerp.

Aan de hand van de uitleg en het voorbeeld moesten de deelnemers vervolgens zelf aan de slag. Voor de projectleiding was het niet eenvoudig om de betekenis van dit proces te volgen. (De gesprekken vonden immers in het Vietnamees plaats.) Sommige mensen keken heel moeilijk en pakten zuchtend hun pen. Andere gingen meteen ijverig schrijven. Soms liep er iemand naar voren naar de docent om hem een stukje te laten lezen en daar commentaar op te krijgen. Het leek er in eerste instantie op dat de deelnemers de workshop vrij zwaar vonden. Pas in de middag, toen verschillende gedichten met de groep op muziek werden gezet bleek dat de meeste mensen het dichten toch wel erg leuk en leerzaam hadden gevonden. Een man die chauffeur is geweest had verzucht "al meer dan tien jaar heb ik geen pen in de hand genomen, nu moet ik een gedicht schrijven, hoe kan dat nou". Maar toch had ook hij een gedichtje gemaakt. Eén mevrouw zei dat ze absoluut niet van gedichten hield en liever ging dansen.

De inhoud van de gedichten werd voor de projectleiding pas na het weekend duidelijk toen de eerste ruwe vertalingen werden toegezonden.¹⁶ Net als bij het eerdere weekend hadden sommige mensen hun herinneringen van de dag ervoor in hun tekst verwerkt.

*Toen de oorlog zich uitbreidde
Verviel het leven in een ramp, waren
mensen miserabel
Wij vluchtten van ons land de zee op
Onze eigendommen achterlatend, in
kleine boten vluchtten wij
Gelukkig scheen een schitterende ster
ons aan
Nederland hielp ons materieel en
spiritueel
Ons leven werd met geluk
heropgebouwd
Onze kinderen en kleinkinderen
leven met succes
Tijdens de laatste periode van ons
leven
Leven we niet meer in angst!*

Nguyen Thi Anh

In de andere workshop leerden de deelnemers een techniek waarmee ze bij zichzelf mooie beelden voor een verhaal

---

¹⁶ De gedichten en een verhaal van de Vietnamese deelnemers zijn in een apart boekje uitgegeven. De titel van deze tweetalige uitgave is: *Fluisteren in groene tuinen*.

naar boven konden halen. In de tweede ronde gedichten was de invloed van dit programma onderdeel duidelijk terug te vinden.

*Een jongen droomt over een prinses
Hij kuiert en is in het paradijs waar
hij zijn gouden zwaard slijpt
Dan zwaait hij verwoed met zijn
waardevolle bezit*

*Waar kan hij zijn gedroomde meisje
het hof maken?*

Bui Thanh Cong

Ontspanning en verhalen

De andere workshop stond onder leiding van de Nederlandse docent. Ze begon haar programma met een ontspanningsoefening op muziek. Deze oefening sloot goed aan bij de groep. Zeker degenen die daarvoor met gedichten bezig waren geweest hadden een grote behoefte aan beweging. Na de ontspanningsoefening volgde een andere oefening waarbij mensen zich moesten concentreren op bepaalde prettige beelden om daar een tijdje in te vertoeven.

Vervolgens vertelden de groepsleden hun beelden aan elkaar. In de eerste groep vertelde een van de deelnemers hoe hij in gedachten onder een boom bij zijn huis had vertoefd en hoe die boom hem deed denken aan een andere boom in Vietnam. Daarbij

maakte hij een vergelijking tussen het leven van mensen en het leven van bomen. Een bewerkte versie van dit verhaal is opgenomen in de bundel *Fluisteren in groene tuinen*. Doordat het Nederlands van sommige mensen erg slecht was duurde dit vertellen tamelijk lang. Het gevolg was dat de spanning, zeker bij de tweede ronde, een beetje uit de groep dreigde te verdwijnen en de mensen slaperig werden. Op initiatief van de projectleider is toen een iets actievere draai aan het programma gegeven. Op basis van zinnen uit de droombeelden werd gezamenlijk een lied gemaakt dat met veel enthousiasme werd gezongen.

*Ik luister naar de muziek
En voel dat ik ga vliegen
Ik luister naar de golven van de zee
Waar ik me thuis voel en iedereen
ontmoet
Laat mij zweven, zweven zweven als
een ballon.
In de schaduw mooie bloemen zien
Om vrienden te vinden op het strand
En te slapen op de tonen van muziek*

Zingend vertellen

Na de workshops volgde weer een plenair gedeelte. Dit maal onder leiding van de muziekdocent. Hij gaf eerst een introductie op verschillende muziekstijlen, waarbij hij

telkens een stukje zong ter illustratie. Deze docent had een vrolijke uitstraling en wist zijn gehoor echt aan te spreken. Hierdoor kwamen ook de deelnemers van de andere subgroep in een vrolijke stemming. Er werd plotseling veel gelachen en de deelnemers keken opgewekt naar elkaar. De docent nodigde de mensen uit om stukjes van de gedichten die in de workshop waren gemaakt voor te zingen. Een opdracht die bijzonder aansloeg. Een meneer uit Leeuwarden zong spontaan het hele gedicht dat een andere deelnemer gemaakt had. Deze liedjes werden vervolgens samen gezongen. Ook het gemeenschappelijke lied uit de laatste workshop werd een paar maal geoefend. Zingen bleek op dat moment de expressievorm te zijn die de omslag van ernst naar vrolijkheid bewerkstelligde en die ook de stille mensen uit hun tent lokte.

Later heeft de docent de liedjes in notenschrift opgeschreven. Hieronder staat het lied dat gemaakt is van een van de gedichten.

Oanh - Huệ

Thoảng nghe Oanh hát trong vườn Lẩn theo ánh
Huệ tìm đường hỏi han Thương cho một cánh hoa
tàn Chim Oanh ấp úng tiếng đàn thờ than

*Wij, gouden merels fluisteren in
groene tuinen
Wij volgen het felle licht, wij zoeken
de weg
Groot verdriet doet een bloem
verdorren
Wij, gouden merels kunnen niet
vrijuit zingen
Treurig klinken onze klanken*

Vu Oanh

Een kleurrijke revue

Na het avondeten vond de voorstelling plaats. De dames haalden hun tunieken en hun hoeden te voorschijn. De projectleider en de Nederlandse docent maakten op basis van de liedjes, de gedichten en de verhalen een programma en besloten om ook een Nederlandse versie van het gemeenschappelijke lied ten gehore te brengen. Omdat het begin juni was, werd besloten de voorstelling buiten te houden. Op de achtergrond genoten de andere gasten van Kontakt der Continenten mee. De stemming was zeer vrolijk. De deelnemers waren trots op wat ze gemaakt hadden en nodigden de zangers herhaalde malen uit om hun lied nog een keer te zingen. Deze voorstelling werd ook gevolgd door de onderzoeker van het IMES.

Eigen taal en ontmoeting

Tijdens de evaluatie op zondagmorgen vertelden de deelnemers dat ze in het begin wat twijfels hadden gehad over het programma en dat het ze niet mee gevallen was om alle verhalen te horen, maar dat ze over het geheel toch een erg goed weekend hadden meegemaakt. Niet alleen het vertellen, maar ook de gedichten en de liedjes hadden diepe indruk gemaakt. Ze voelden zich vrij en waren erg blij dat ze een heel weekend lang Vietnamees hadden kunnen praten. Sommigen vonden dat er wat meer ruimte voor de onderlinge ontmoeting had kunnen zijn.

Het verloop van het jongeren-weekend

De jongeren kregen eigenlijk meteen bij binnenkomst uitleg over de aan- en uitknop van de camera en het werken met een microfoon. Vervolgens werd ze in groepjes van drie verdeeld. Elk groepje kreeg de opdracht om elkaar om beurten te interviewen met als vraagstelling "wie ben je". Hierbij kreeg telkens één persoon de rol van regisseur en interviewer, één de rol van geïnterviewde en regelde de derde persoon het geluid. Nadat deze opdrachten gemaakt waren werden de filmpjes afgepeeld en kregen de jongeren hun eerste lessen over camerapositie, beeld en geluid. Na de lunch werd er eerst met behulp van gekleurde kaartjes geïnventariseerd welke beelden de

deelnemers van ouderen hadden. Dit leverde de volgende punten op:

Geschiedenis

Maar liefst 10 van de 37 kaartjes hadden betrekking op de geschiedenis van de ouderen en van hun land. De aanwezige jongere vluchtelingen gaven aan dat zij veel meer dan nu gebeurt met de ouderen zouden willen praten over wat zij hebben meegemaakt, wat zij weten van de geschiedenis van hun land en hoe zij die interpreteren. Zij vinden van zich zelf dat zij hier veel te weinig van af weten en denken dat die verhalen hen helpen om te weten wat hun afkomst is.

Onzekerheid

6 Kaartjes hadden betrekking op onzekerheid in die zin dat de jongeren het idee hebben dat de ouderen hun plaats niet echt gevonden hebben, dat ze nog steeds zoekende zijn naar hun betekenis in deze samenleving en dat ze onderweg veel vragen tegenkomen, bijvoorbeeld over het opvoeden in twee culturen. Een enkeling omschrijft de ouderen als 'verloren' in het gesprek werd ook de term zielig gebruikt. De jongeren zien dat ouderen die in hun land een eervolle positie en een goede baan hadden, hier hun status volledig zijn kwijtgeraakt. Dat vinden ze zielig.

Eenzaamheid

Ook denken de jongeren dat de ouderen vaak eenzaam zijn. Verschillende kaartjes gingen over gebrek aan contact, eenzaamheid en ontevredenheid. De jongeren vinden dat er weinig echte hulpverlening voor de ouderen bestaat.

Respect

De jongeren vinden ouderen ook waardig, zo blijkt uit de kaartjes en ze vinden respect voor ouderen belangrijk.

Wijsheid

Ze zijn van mening dat de ouderen over de nodige wijsheid en kennis beschikken. 4 kaartjes duiden de oudere niet alleen als wijs, maar ook als krachtig aan. Hiermee werd bedoeld dat de ouderen hebben aangetoond dat ze ondanks alles kunnen overleven. In het gesprek gaven de deelnemers aan dat ze wel wat meer van de wijsheid en kennis van de ouderen zouden willen profiteren en dat ze zouden willen dat de ouderen hen zouden adviseren over de manier waarop ze hun weg in het leven en in Nederland kunnen vinden. Deze wens werd het sterkst geuit door de jongeren die hier zonder ouders of nabije familie verblijven.

Toekomst

De jongeren vragen zich ook af hoe de toekomst van de ouderen eruit zal zien en hoe zij die zelf zien. Ze vinden het jammer

dat zo velen hier geen werk kunnen vinden. Graag zouden ze zelf op een of andere manier bijdragen aan de toekomst van de ouderen door ze in te schakelen in de gemeenschap of door voor ze te zorgen.

Land van herkomst

Drie kaartjes gingen over de relatie van de ouderen met hun land van herkomst. Waarom zijn ze ooit vertrokken? Wat is hun huidige beeld van hun land en wat denken ze over terugkeer?

Verschillende opdrachten

Na deze bespreking die voor de meeste deelnemers de bedoeling van het weekend aanzienlijk verhelderde, volgde een tweede video opdracht in andere groepjes. De vraag ging over de eigen toekomstdromen van de jongeren. De bedoeling was dat ze een aantal van de geleerde technieken zouden toepassen. Vlak voor het avondeten werden deze filmpjes snel bekeken en van commentaar voorzien. Het grappige was dat er eigenlijk meer fouten waren gemaakt dan in het begin, omdat iedereen het te goed wilde doen en aan alles tegelijk wilde denken.

Na het avondeten was er nog een kort programma waarin een beginnersfilmpje van de docent zelf werd bekeken en iedereen kon aangeven waar de fouten zaten. Sommige deelnemers gaven blijk van een uiterst scherp observatievermogen. Een

tweede (reclame) filmpje liet zien hoeveel je in een filmpje van 30 seconden kunt vertellen als je een echt beeldverhaal maakt. Daarna was er ruimte voor ontspanning.

Zondagachtend leerden de deelnemers een draaiboekje te maken. Dit zouden ze nodig hebben wanneer ze eenmaal thuis in groepjes een kort filmpje over een of meerdere oudere vluchtelingen zouden maken. De volgende opdracht was om met behulp van deze les een kort filmpje voor te bereiden rond de vraag "Over wie of wat wil ik mijn eindfilmpje maken". Daarna volgden de opnamen volgens de klaarliggende draaiboeken.

Diverse beelden

Deze filmpjes leverden zeer uiteenlopende beelden op. Een meisje van Iraanse afkomst vertelde dat zij haar moeder wilde filmen bij de voorbereidingen voor de jaarvergadering van de vrouwenvereniging waar zij voorzitter van is. Om te illustreren hoe zij die film zou maken 'leende' ze even een Canadese dame die als lid van een koor ook in het conferentieoord verbleef. Deze dame

speelde enigszins verbaasd mee in het filmpje. Een aantal deelnemers vertelde uitgebreid, zowel in het Nederlands als in de eigen taal, over wie ze hun filmpje zouden maken en wat ze die persoon zouden vragen. Twee Afghaanse jongens waren zo bezig met de techniek van het filmen en de manier waarop je in de film een deur opent of een portemonnee uit je broekzak pakt, dat de inhoud van een filmpje een beetje naar de achtergrond verdween. Een groepje Somalische jongens praatte niet over de ouderen, maar speelden zelf de rol van oudere. (zie ook de bijgevoegde Cd-rom).

Aan het eind van het weekend gaven alle deelnemers op één na aan dat ze graag thuis een echt filmpje over ouderen wilde maken. Hiervoor werd ze ook een constructie van het inleveren van draaiboeken en het lenen van camera's aangeboden. In de praktijk bleek deze opdracht, waarbij ze zelf hun contacten moesten organiseren en een planning moesten maken, toch te zwaar. Er werden nog wel draaiboeken ingeleverd, maar een echt filmpje is er niet gemaakt.

Conclusies over reminiscentie- en expressietechnieken

Tijdens de drie proefweekenden van het project LOV zijn verschillende dingen onderzocht:

1. Er is uitgeprobeerd in hoeverre bestaande expressie- en reminiscentie-technieken te gebruiken zijn in programma's voor oudere vluchtelingen.
2. Er is gekeken aan welk kwalificaties docenten moeten voldoen om met oudere vluchtelingen te werken.
3. Er is onderzocht of jongere vluchtelingen geïnteresseerd zijn in de verhalen van ouderen.
4. Er is gekeken naar de effecten van het werken met expressie binnen verschillend samengestelde groepen.

Reminiscentietechnieken werken maar ten dele

In de verhalenweekenden voor ouderen is slechts in beperkte mate met reminiscentie-technieken gewerkt. Van te voren was de inschatting gemaakt dat het werken volgens het vaste stramien van de reminiscentie-methode te veel verdriet los zou maken. Deze inschatting lijkt door het verloop van de weekenden bevestigd te worden. Te veel ruimte voor het eigen verhaal leidde al gauw tot traumatische herinneringen. Dit wil overigens niet zeggen dat er in de verhalen weekenden geen ruimte was voor

verdriet. Er werd alleen voor gewaakt dat dit niet de overhand nam.

Ook het nauwkeurig optekenen van de verhalen past niet goed bij de behoeften van de deelnemers aan de LOV groepen. Zij waren erg gespist op ontmoeting en vertellen van de eigen geschiedenis. Iedereen zat als het ware op het puntje van zijn stoel. Een nauwkeurige registratie van de verhalen, zoals in de traditionele reminiscentiemethodiek gebeurt, zou dit belangrijke proces van interactie te veel verstoord hebben.

Wat wel werkte is het gebruik van bepaalde triggers. Met name liedjes deden het in dat opzicht goed. Op het moment dat mensen zingen denken ze niet alleen aan het verleden, maar moeten ze zich ook concentreren op het zingen zelf, hierdoor ontstaat een ander soort sfeer.

In de buurtreminiscentie, wordt veel nadruk gelegd op het delen en verspreiden van verhalen. Hiermee is in het LOV geen ervaring opgedaan. Wel kan geconstateerd worden dat de bereidheid van de deelnemers om hun verhaal te vertellen, direct samenhang met de beslotenheid van de groep. Om deze verhalen aan een breder publiek te presenteren lijken bepaalde, zorgvuldig gekozen vormen, toch wel van belang.

Expressie werkt

Het werken met expressie heeft voor oudere vluchtelingen een dubbele functie. Expressietechnieken als dichten, zingen, toneelspelen en tekenen kunnen niet alleen gebruikt worden om eenmaal opgetekende verhalen over te dragen aan anderen, maar ook om bepaalde beelden uit het verleden naar boven te halen.

De verschillende expressietechnieken die tijdens de weekenden gebruikt werden leverden over het algemeen weinig weerstand op. Dat gold zowel voor de vrije expressie in de gemengde groep, als voor de meer vormgebonden expressie in de Vietnamese groep. Met name zang, dans en muziek sloegen in beide groepen erg aan. Tekenen en dichten bleken iets meer gekoppeld te zijn aan persoonlijke voorkeuren en culturele achtergronden. Toch werden ook deze technieken door de meeste deelnemers gewaardeerd. Het drama in de gemengde groep was een groot succes, mede omdat je dit samen kunt doen. Tijdens dit weekend bleek ook dat het vastleggen van de scènes op video helpt om het gespeelde een meer dan eenmalig karakter te geven. Het terugzien van de beelden roept ook later nog prettige herinneringen op bij de deelnemers en voert ze terug naar de bevrijdende sfeer van toen.

Vrije expressie leidt tot onbevangenheid

Het werken met vrije expressie had een groot verrassingseffect op de deelnemers. Bij deze programmaonderdelen konden ze van te voren niet veel nadenken en gingen ze meteen aan de slag. Hierdoor stonden ze zeer onbevangen tegenover de aangeboden technieken en tegenover hun groepsgenoten. Vormgebonden expressie vraagt van te voren wat weer uitleg van de docenten. Dit leidde er tijdens het Vietnamese weekend toe dat sommige deelnemers, met name bij het dichten, bang waren dat ze niet aan de vormeisen konden voldoen. Over het algemeen waren de mensen in beide groepen er echter trots op dat ze dingen gedaan hadden waarvan ze niet wisten dat ze ze konden.

Band deelnemers en docenten

De Nederlandse expressiedocenten die aan het gemengde weekend deelnamen ervoeren het werken met oudere vluchtelingen niet als wezenlijk anders dan het werken met andere groepen. Het grootste verschil zat hem misschien in de gemotiveerdheid van de deelnemers. Die was bijzonder groot. Iedereen was blij dat hij uitgenodigd was om aan het weekend mee te doen en dat er interesse was in zijn verhaal. Hierdoor werden alle onderdelen van het programma op enthousiaste wijze gevolgd. De docenten hadden, doordat ze op vrijdag eerst de verhalen van de

deelnemers gehoord hadden, een diep respect gekregen voor de deelnemers. Dit droeg bij aan een sfeer van vertrouwelijkheid. De aanwezigheid van de Syrische docent was ook erg belangrijk voor de band tussen docenten en deelnemers. De ouderen hadden direct het gevoel dat hij hen begreep.

De Vietnamese docenten hebben weinig ervaringen in het werken met andere dan Vietnamese groepen, maar ze begrepen de betekenis van de verhalen van de deelnemers van binnenuit. De docent dichten gaf aan dat het niet gemakkelijk was dat een deel van de ouderen een beperkte opleiding had, maar hij deed erg zijn best ook deze mensen te motiveren. De muziekdocent had door zijn open karakter en de technieken die hij gebruikte, weinig moeite de groep op sleeptouw te nemen.

Op basis van de ervaringen met vrije expressie in het gemengde weekend en in een deel van het Vietnamese weekend kan geconcludeerd worden dat het werken met deze technieken enorme effecten heeft op de deelnemers. Het geeft hun het gevoel dat zij vrije mensen zijn die hun eigen kaders kunnen doorbreken. Daarbij maakt het in wezen weinig uit of de docenten van Nederlandse origine zijn, of dat ze zelf vluchteling zijn. Het belangrijkste is dat ze respect en vertrouwen uitstralen.

Jongeren doen mee

De jongere vluchtelingen die meededen aan de weekenden bleken, meer dan verwacht, geïnteresseerd in de verhalen van de ouderen. Het werken met video heeft daar zeker toe bijgedragen. De jongeren vonden het ontzettend leuk om met dit medium in de weer te zijn. Sommigen zagen zichzelf in gedachten al een echte film maken. Hierdoor waren ze ontzettend leergierig. De groep jongeren die aan het weekend meedeed, vroeg ongeveer dezelfde kwaliteiten van de docent als andere groepen jongeren. Vanuit het oogpunt van instructie was het zelfs een erg gemakkelijke groep, die ook onderling heel prettig met elkaar omging. De eindopdracht om op eigen kracht een filmpje over ouderen te maken bleek in de praktijk te zwaar. Daarvoor zijn toch meer kaders nodig. Als aan die voorwaarde wordt voldaan zal een aantal jongeren zeker mee kunnen doen in de praktijkexperimenten.

Voorkeur voor gemengde groepen

Aan twee van de drie weekenden is deelgenomen door een gemengde groep. Het derde weekend was uitsluitend bestemd voor Vietnamese deelnemers. Qua expressieprogramma's zijn alle drie de weekenden positief verlopen, al vereiste het Vietnamese weekend wel wat meer improvisatie om het programma spannend te houden. Uit de reacties van de

deelnemers na afloop blijkt dat alle drie de weekenden tot blijvende herinneringen hebben geleid. Ook in het Vietnamese weekend hebben de deelnemers veel nieuwe dingen geleerd en onverwachte talenten ontdekt. Toch zijn er, vanuit het oogpunt van programmaontwikkeling, een aantal redenen aan te dragen waarom het werken met gemengde groepen de voorkeur heeft:

1. Doordat er weinig bekend is over elkaars achtergronden, worden de deelnemers in een gemengde groep meer uitgedaagd om iets van zichzelf te laten zien. Hierdoor ontstaat er in deze groepen meer groepsdynamiek.
2. Een gemengde groep schept meer ruimte voor mensen om af te wijken van

hun vaste gedragspatronen. (De kans dat de Afghaanse mensen in een louter Afghaanse groep samen hadden gedanst, was uiterst klein geweest.)

3. De ontmoetingen en vriendschappen die in een gemengd weekend ontstaan zijn meer naar buitengericht. Hierdoor hebben de deelnemers eerder het gevoel dat ze zijn opgenomen in de omringende samenleving.

Het bovenstaande neemt niet weg, dat het voor sommige groepen bij wijze van voorbereiding, toch erg belangrijk kan zijn om eerst een aantal dingen in eigen kring en eigen taal uit te proberen.

5. Algemene conclusies en aandachtspunten

De eerste fase van het project LOV is uitgevoerd als een zoektocht. Belangrijke vragen tijdens deze zoektocht waren:

1. In hoeverre kan het vertellen van levensverhalen oudere vluchtelingen helpen om hun eenzaamheid en isolement te doorbreken?
2. Wat is daarbij de rol van reminiscentie- en expressietechnieken?
3. Zijn jongere vluchtelingen geïnteresseerd in de verhalen van de ouderen?
4. In hoeverre kunnen de ervaringen van het project LOV dienen als basis voor een te ontwikkelen empowerment-programma voor oudere vluchtelingen en een daarbij behorende methode?

Levensverhalen belangrijk

Op basis van de uitkomsten van deze zoektocht kan geconcludeerd worden dat het vertellen van levensverhalen voor oudere vluchtelingen een belangrijke gebeurtenis is. Daarbij dient opgemerkt te worden, dat het zomaar vragen naar die verhalen een risicovolle aangelegenheid is, omdat het leven van oudere vluchtelingen vaak vol is van verlies en verdriet. Wanneer het gesprek goed wordt voorbereid en er ook aandacht is voor de positieve verhalen

uit het verleden, kunnen zowel individuele interviews als groepsgesprekken een positieve invloed hebben op het zelfbeeld en de identiteit van de verteller. De verwachting is dat langduriger programma's zeker effect zullen hebben op de eenzaamheidsgevoelens van deelnemende ouderen.

Expressie blijkt uitstekend middel

De ervaringen met het gebruik van reminiscentietechnieken in het project LOV zijn tamelijk beperkt. De indruk is dat het werken met voorwerpen om herinneringen en verhalen los te maken niet direct werkt, zeker niet in gemengde groepen waarin de deelnemers wat betreft hun culturele achtergrond te veel van elkaar verschillen.

Met expressietechnieken is meer ervaring opgedaan. Deze technieken blijken niet alleen een belangrijke functie te hebben in de overdracht van verhalen, maar ook bij het op een positieve manier naar boven halen van herinneringen en beelden uit het verleden. Met name het werken met vrije expressietechnieken wordt door de deelnemende vluchtelingen als heel bevrijdend ervaren. In het vervolg van het project zal aandacht besteed worden aan

andere aspecten van de reminiscentie-methodieken.

Jongeren geïnteresseerd

Jongere vluchtelingen blijken nadrukkelijk geïnteresseerd te zijn in de verhalen van de ouderen. Deze verhalen kunnen bijdragen aan het construeren van een gemeenschappelijke geschiedenis. Daarnaast geven ze de jongeren ook meer houvast bij het telkens opnieuw vast stellen van hun identiteit. De jongeren die meegedaan hebben aan het project vinden het ook leuk om middels bepaalde technieken als video, foto's en dergelijke bij te dragen aan een ander beeld van de eerste generatie.

En nog meer...

Behalve tot bovenstaande conclusies heeft de zoektocht nog tot tal van andere bevindingen geleid.

Zo hebben we heel veel kleurrijke beelden en levensverhalen gevonden. En niet te vergeten fantastische, gedreven docenten en een heleboel oudere en jongere vluchtelingen die zich op vele manieren enthousiast toonden over wat er gevonden werd.

Als stichting BMP hebben we veel ideeën opgedaan over de methodes en technieken die werken en de dingen die we vooral niet moeten doen. We zijn ook erg blij dat organisaties als de stichting Pharos en VluchtelingenWerk Nederland te kennen hebben gegeven dat zij zich willen

bezighouden met de implementatie van de methode en het programma die in het LOV ontwikkeld worden. Vastgesteld kan worden dat niet alleen de stichting BMP maar ook de stuurgroep tevreden is over de resultaten van fase 1 van het project.

Bij al deze mooie bevindingen zijn echter ook enkele kanttekeningen te plaatsen die belangrijk zijn voor het vervolg van het project LOV en mogelijke andere projecten.

Meer dan eenmalig project

Allereerst dient opgemerkt te worden dat het project LOV nooit in één jaar zoveel resultaten zou hebben opgeleverd, als het niet vooraf was gegaan door het project AVOV. In dit laatste project zijn veel relaties ontwikkeld en is er gewerkt aan een vertrouwensbasis binnen de verschillende vluchtelingengemeenschappen. Deze constatering versterkt het idee dat projectmatig werken tot goede resultaten kan leiden maar dat er soms meer nodig is dan één project om diep in een bepaalde problematiek door te dringen. De stuurgroep van het project LOV wijst er in dit verband op dat implementatie van de resultaten van het project nog veel inspanning in de vorm van startconferenties, cursussen en dergelijke zal vragen. Met andere woorden als het LOV volgend jaar afgerond is, is het werk zeker niet afgelopen.

Optimale omstandigheden

Een ander vraagstuk betreft de vrij optimale omstandigheden waarin de mogelijkheden van reminiscentie- en expressietechnieken zijn uitgeprobeerd. De deelnemers waren een weekend lang weg van hun dagelijkse beslommeringen. Ze werden heerlijk verzorgd in een conferentieoord in de bossen. Er was veel begeleiding en ruimte voor optimale aandacht voor iedere deelnemer en voor de groep als geheel. De vraag is natuurlijk hoe expressieprogramma's voor oudere vluchtelingen zullen verlopen die in minder ideale omstandigheden plaatsvinden. Als de uitkomsten van het LOV straks door anderen overgenomen worden, zal er wellicht veel met vrijwilligers moeten worden gewerkt en gewoon in middagcursussen bijvoorbeeld, in plaats van in een weekend. In de stuurgroep is de vraag gerezen of er ook niet in andere omstandigheden met expressieprogramma's rond levensverhalen geëxperimenteerd moet worden.

Hoe gaat het op de lange duur?

Een volgend aandachtspunt is dat er weinig zicht bestaat op de betekenis op langere termijn, van deelname aan de weekenden. In fase 1 was dit niet gepland, maar in een vervolprogramma zou aandacht voor de effecten van deelname wel op zijn plaats zijn.

De producten die in de weekenden zijn gemaakt zijn in de eerste plaats bestemd geweest voor de groepen zelf. Tijdens de voorstellingen was er geen ander publiek aanwezig. Het project LOV wil niet alleen de zelfbeelden van de oudere vluchtelingen veranderen, maar ook het beeld dat het Nederlandse publiek over het algemeen van hen heeft. Vanzelfsprekend is optreden voor een publiek of het organiseren van een tentoonstelling, iets heel anders dan in de beslotenheid van een groep werken. In fase 2 dient te worden gekeken op welke wijze een Nederlands publiek bij de experimenten kan worden betrokken, zonder dat het proces dat de vluchtelingen zelf doormaken uit het oog wordt verloren.

Internationale dimensie

Het AVOV en het project LOV concentreren zich vooral op de situatie van oudere vluchtelingen in Nederland. Een kenmerk van oudere vluchtelingen is echter dat zij veel familie- en andere relaties verspreid over de wereld hebben. Uit spaarzame berichten van onder andere de UNHCR¹⁷ ontstaat het beeld dat de positie van oudere vluchtelingen wereldwijd erg zwak is. Het zou aanbeveling verdienen om de resultaten van het AVOV en het LOV in een breder internationaal perspectief te plaatsen.

---

¹⁷ United Nations High Commissioner for Refugees

Op grond van deze punten is in overleg met de stuurgroep gekozen voor de volgende opzet voor fase 2.

Opzet fase 2

Fase 2 bestaat uit twee experimenten. Het eerste experiment richt zich op een wat grotere theatrale productie waarin gewerkt wordt met verschillende vormen zoals toneel, video, dans et cetera. Dit experiment is vanaf het begin gericht op het bereiken van breder publiek dan de kring van familieleden en bekenden. De verhalen en de vaardigheden van de oudere vluchtelingen zelf blijven het uitgangspunt van de voorstelling. Zoals het er nu naar uitziet zal een groep van zo'n vijftientig voornamelijk Amsterdamse oudere vluchtelingen samen met artistiek leider/regisseur Floris Koot van het bureau Foolservice aan de voorbereiding van de voorstelling werken. De productie van het geheel zal mogelijk verzorgd worden door het Amsterdamse Kunstweb.

Het tweede experiment bestaat uit een viertal deeltrajecten die op lokaal niveau

zullen worden uitgevoerd. In samenwerking met plaatselijke (vrijwilligers)groepen wordt lokaal een programma-aanbod voor oudere vluchtelingen ontwikkeld dat zich concentreert op een omschreven expressievorm. In vier á vijf bijeenkomsten maken de vluchtelingen, onder begeleiding van docenten uit de regio en docenten die eerder bij het LOV betrokken waren, een hoorspel, een revue, een voordrachtprogramma of iets dergelijks. Bij de keuze van de vier locaties wordt gekeken naar spreiding over het land en de aanwezigheid van bepaalde groepen oudere vluchtelingen.

Een aantal maanden na afloop van beide experimenten zullen de effecten die het meedoen op de deelnemers gehad hebben nader geëvalueerd worden.

Tenslotte zal er in overleg met andere partijen, zoals het ministerie van Justitie, gekeken worden wat de mogelijkheden zijn voor een internationale publicatie over de positie van oudere vluchtelingen.

Bijlage 1

Leden stuurgroep

Mevrouw S. Aminy	Vereniging Iraanse Vrouwen	Montfoort
De heer M. Asmellash	Stichting Dir	Amsterdam
Mevrouw K. Bruinsma	Stichting Pharos*	Utrecht
De heer L. van Duyvendijk	Stichting Noodhulp Vluchtelingen	Rotterdam
De heer E. Gebreyesus	Africa Writes	Amsterdam
Mevrouw N. van Grondelle	Stichting Pharos*	Utrecht
De heer N.X. Hien	Centrum voor Vietnamese Senioren	Hoorn
Mevrouw M. de Jong	VluchtelingenWerk Nederland	Amsterdam
Mevrouw V. Nuri	Gemeente Delft	Delft
Mevrouw N. Savic	Platform Vluchtelingenvrouwen Den Haag	Leiden
De heer D. Taher Mousse	Somalische Vereniging Amsterdam e.o. (SOMVAO)	Amsterdam
De heer H. van den Tillaart	Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen	Nijmegen

* wisselen elkaar af

Docenten/begeleiders

Ali Achkouder	Muzikant/tekenaar
Dao Quoc Bao	Dichter
Carla Bogaards	Schrijfster/dichter (School der Poëzie)
Banno Bruntink	Videodocent (Open Studio)
Wim Budding	Projectleiding (stichting BMP)
Nguyen Xuan Hien	Coördinator Centrum voor Vietnamese Senioren
Floris Koot	Drama/video (Foolservice)
Gijsje Kooter	Toneelschrijfster
Saskia Moerbeek	Projectleiding (stichting BMP)
Nguyen Quyet Thang	Muzikant

Bijlage 2

Overzicht van contacten met organisaties en instellingen

Organisatie/instelling

Afghaanse Vluchtelingen Vereniging
Allochtone Vrouwentelefoon Rijnmond
Asielzoekers Opleidingscentrum Rotterdam
Centrum 45/De Vonk
Flevohuis
Bestuur stichting BMP
Hogeschool INHOLLAND (CMV)
Imagine IC
Instituut voor Migratie en Etnische Studies UvA
Kunstweb
Kunstweb
Nationale Stichting ter Bevordering van Vrolijkheid
Open Studio
Open Studio
School der Poëzie
Stichting BMP
SONECA (Somalisch-Nederlandse Culturele
Associatie)
VluchtelingenWerk Nederland
VON, Vluchtelingen Organisaties Nederland
Vrije Universiteit

Contactpersoon

Dhr. W. Lahou
Mw. Al-Jazaeri
Mw. G. Oosthoek
Dhr. H. Rohlof
Dhr. P. Hamburger
Mw. D. Ghidei Biidu
Dhr. J. van Seters
Mw. L. van der Linden
Dhr. R. Wolff
Dhr. R. Dekkers
Dhr. B. Hekkema
Mw. F. Biesma
Dhr. H. Grooten
Dhr. B. Bruntink
Mw. I. Verdurmen
Mw. S. Saib
Dhr. A. Adulwahab

Mw. J den Hartogh
Mw. A. Desta
Mw. H. Ghorashi

Bijlage 3

Interviewvragen voor oudere vluchtelingen in het kader van het project LOV

Januari 2003

Karakter interviews

De interviews hebben het karakter van een open gesprek.

Van te voren wordt duidelijk gemaakt dat als er bepaalde onderwerpen zijn waarover mensen liever niet praten, dit ook niet hoeft.

Vragen

1. Hoe oud bent u?
2. Waar bent u geboren?

Kindertijd

1. Waar bent u opgegroeid? In wat voor familie/gezin was dat?
2. Hoe woonden jullie? In wat voor soort huis, in wat voor soort dorp/stad?
3. Bent u naar school geweest? Hoe vond u het om naar school te gaan?
4. Als u denkt aan uw kindertijd, want zijn voor u dan belangrijke herinneringen?
5. Wat deed u graag als kind?
6. Aan welke momenten uit uw kindertijd denkt u het vaakst terug?

Jeugdijaren

1. Veranderde er veel in uw leven toen u zo'n jaar of vijftien werd?
2. Had u in die tijd dromen over wat u later zou worden of hoe u zou willen leven? Wat waren die dromen?
3. Hoe waren de sociale en politieke omstandigheden waarin u toen leefde? Had u daar enige kijk op, of speelde zich dat ver van u af?
4. Wat waren in die tijd de fijne dingen van het leven?
5. En wat vond u de moeilijke dingen van het leven?
6. Welke gebeurtenissen waren in die tijd bepalend voor uw leven?

Gezinsvorming/volwassenheid

1. Bent u getrouwd?
2. Op welke manier hebt u uw echtgenoot/echtgenote leren kennen?
3. Wat waren uw verwachtingen van het huwelijk?
4. Hoe leefde u toen u eenmaal getrouwd was?
5. Wat waren belangrijke invloeden en/of gebeurtenissen in uw leven toen?
6. Had u het idee dat u zelf beslissingen kon nemen? Wat waren belangrijke beslissingen?
7. Als u terugdenkt aan uw leven als twintiger en dertiger waar denkt u dan het meest aan?

Ouder worden

1. U bent inmiddels al veel ouder. Waar woont u nu en in wat voor omstandigheden woont u? Hoe is uw relatie met uw familie? Heeft u veel vrienden en kennissen?
2. U heeft in uw leven veel meegemaakt. Wat waren, terugkijkend, de meest ingrijpende gebeurtenissen in uw leven?
3. Hoe kijkt u naar de toekomst? Wat zou u graag nog willen meemaken of zelf willen doen?
4. Zou u het leuk vinden om gebeurtenissen uit uw leven op één of andere manier aan anderen te vertellen, bijvoorbeeld door een gedicht te maken, of door uw levensverhaal op de radio te vertellen of door een schilderij of een fototentoonstelling te maken?

Bijlage 4

Literatuur

Baan, J., R. Frankenhuis en G de Jong, *Laat zien wie je bent, Non-verbale lesmethode sociaal-emotionele weerbaarheid asielzoekerskinderen*, Stichting Pharos, Utrecht, 2001

Bloemendaal, G., *In gesprek...In beweging..., reminisceren met ouderen*, Samenwerkende Nederlandse fondsen voor ouderen, Bunnik, 1999

Bolderheij, F. en T. van der Linden, *Wereldreis in Amsterdam, Gids bij ontmoeting van culturen*, Stichting Bij de Tijd, Amsterdam, 2002

Brinkgreve, C., K. Davis, B. van Heerikhuizen en B. Kruithof, *Levensverhalen*, Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, Amsterdam, 2002

Brugman, G.M.M., *Wisdom, source of narrative coherence and eudaimonia: a life span-perspectiv*, Eburon, Delft, 2000

FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, *Nieuwe kansen voor oudkomers, een handreiking voor gemeenten*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, Deventer, 2000

Gemeente Den Haag, Dienst Sociale Zaken en Werkgelegenheidsprojecten, *Naar een zelfstandige toekomst voor Somalische jongeren, Eindverslag conferentie 11 maart 2003*, Den Haag, 2003

Gibson, F., *Reminiscence and recall. A guide to good practice*, Age Concern, London, 1994

Gorashi, H., *Ways to survive, Battles to win, Iranian women Exiles in the Netherlands and the US*, Nova Science Publishers, New York, 2002

Jones, W.H., Loneliness and social behavior. In L.A. Peplau en D. Perlman (Eds.), *Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy*, John Wiley & Sons, New York, 1982

Jong Gierveld, J. de, en P. Dykstra, Eenzaam of niet eenzaam? Identificatie van eenzaamheidsrisicogroepen onder oudere mannen en vrouwen. In M.I. Broese van Groenou, D.J.H. Deeg, C.P.M. Knipscheer en G.J. Ligthard (Eds.), *VU Visies Op Veroudering*, Thela-thesis, Amsterdam, 1998

Knipscheer, C.P.M., J. de Jong Gierveld, T.G. van Tilburg en P.A. Dykstra (Eds.), *Living arrangements and social networks of older adults*, Free University Press, Amsterdam, 1995

Mercken, C., *Een buurt vol verhalen, Integratie van generaties en culturen door buurtreminiscentie*, NIZW, Utrecht, 2002

Rinsum, A.H.J. van, *Werkschrift Creatieve Werkvormen in gespreksgroepen met ouderen*, Methusalem deskundigheidsbevordering ouderenzorg, Nieuwegein, 1995

Rive Box, A. de la, *De waarde voor daarna, Proef-evaluatie van F.C. de Wereld, een preventieproject voor vluchtelingenkinderen in het basisonderwijs*, Stichting Pharos, Utrecht, 2000

Sproet, M., Vitamine C, Preventiemethode met creatieve werkvormen, Stichting Pharos, Utrecht 2002

Stichting BMP, *Avonden zonder hondengeblaf, Ochtenden zonder hanengekraai, Oudere vluchtelingen aan het woord over hun leven in Nederland*, Amsterdam, april 2002

Stichting BMP, *Licht in mijn leven, Gedichten van oudere vluchtelingen*, Amsterdam, 2003

Stichting BMP, *Fluisteren in groene tuinen, Gedichten van oudere Vietnamese vluchtelingen*, Amsterdam, 2003

Stichting BMP, *Ouderen in Ballingschap, Tussen verdriet en veerkracht*, Amsterdam, november 2002

Stichting BMP, *Oudere vluchtelingen in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht; verslagen vier stadsgesprekken*, Amsterdam, 2002

Stichting Pharos, F.C. de Wereld, *Vluchtelingenkinderen in het basisonderwijs*, Utrecht, 1998

Stichting Pharos, Werkmap F.C. de Wereld, *Vluchtelingenkinderen in het basisonderwijs*, Utrecht, 1998

Tillaart, H. van den, M. Olde Monnikhof, S. van den Berg en J. Warmerdam, *Nieuwe Etnische Groepen in Nederland, Een onderzoek onder vluchtelingen en statushouders uit Afghanistan, Ethiopië en Eritrea, Iran, Somalië en Vietnam*, Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS) van de Stichting Katholieke Universiteit Nijmegen, Ubbergen, 2000

Vink, M.T. en A.E.M. Hoosemans, *Gevoelens zijn tijdloos, Belevingsgerichte interventies bij ouderen*, Psychologie en ouderen 4, Houten, 2000

Vrouwen Alliantie media producties (VAmp), *'Ik ben een boom, met wortels in Chili, en takken en vruchten in Nederland'*, *Chilenen in Nederland: veranderingen in genderidentiteit en processen van 'embedding'*, Stichting Vrouwen Alliantie, Utrecht, 2002

Bijlage 5

Overzicht activiteiten LOV fase 1

- Gesprekken (20) met sleutelfiguren uit de diverse vluchtelingengemeenschappen
- Individuele gesprekken (22) met jongere vluchtelingen over hun beeld van hun ouders/oudere vluchtelingen uit hun gemeenschap
- Individuele gesprekken (24) met oudere vluchtelingen over hun levensloop
- Gesprekken (15) met Nederlandse organisaties en instellingen op het gebied van dienstverlening, ondersteuning, kunst en expressie
- Groepsbijeenkomsten over de positie van oudere vluchtelingen (±100 deelnemers),
waaronder drie proefweekenden rond levensverhalen en expressie:
  - Videoweekend Jong over Oud (12 deelnemers)
  - Verhalenweekend voor Oudere Vluchtelingen, algemeen (18 deelnemers)
  - Verhalenweekend voor Oudere Vietnamezen (in samenwerking met Vietnamese Seniorenvereniging) (16 deelnemers)
- Brainstormbijeenkomsten (2) van de stuurgroep LOV

Oudere vluchtelingen: wie kent ze?

Nederland kent een groeiende groep oudere vluchtelingen. Mensen uit alle windstreken, met een schat aan levensverhalen, maar weinig mogelijkheden om te vertellen. Velen van hen hebben het gevoel dat niemand hen kent en dat het heel moeilijk is om de eigen levenservaring en talenten hier voor het voetlicht te brengen. Taal speelt daarbij een belangrijke rol, maar ook de verschillende belevingswerelden van oudere en jongere vluchtelingen.

Deze publicatie doet verslag van de eerste fase van het project Levensloop Oudere Vluchtelingen (LOV). In dit project zijn op allerlei manieren levensverhalen van onder meer Irakezen, Iraniërs, Somaliërs, Afghanen, Vietnamezen, ex-Joegoslaven, Eritreërs en Ethiopiërs verzameld.

In het verslag komen zowel oudere als jongere vluchtelingen aan het woord over de levensloop van de ouderen. Er wordt ingegaan op de effecten die het vertellen bij hen teweeg brengt en op de inhoud van een aantal verhalen. Aan de hand van diverse praktijkvoorbeelden wordt in kaart gebracht welke mogelijkheden expressievormen als toneel, muziek, video en dans bieden om uitdrukking te geven aan een onbekend bestaan. Voorbeelden hiervan zijn te zien op de bijgevoegde CD-rom.

In het verslag zijn hier en daar ook gedichten en tekeningen opgenomen die door ouderen tijdens een aantal proefweekenden zijn gemaakt.

Dit alles levert een bewogen beeld op van de levensloop van mensen waarin verdriet, heimwee, hoop en liefde tegelijk en door elkaar bestaan. Het verslag laat zien dat het werken met allerlei expressievormen een enorme kracht opwekt bij de deelnemende oudere vluchtelingen. Een kracht die hen in de toekomst kan helpen om hun sociale isolement te doorbreken.

